

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΜΟΙΒΑΙΟΤΗΤΑΣ:

**ΤΑ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΑ ΒΑΚΟΥΦΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ**

Ντιλέκ Κουρμπάν

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης

Αύγουστος 2010

**TESEV
PUBLICATIONS**

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΜΟΙΒΑΙΟΤΗΤΑΣ: ΤΑ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΑ ΒΑΚΟΥΦΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ

ISBN: 978-605-5832-54-4

ΕΚΔΟΣΕΙΣ TESEV

Συγγραφείς: Dilek Kurban, Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης

Επιμέλεια έκδοσης: Serkan Yolaçan, Özge Genç

Μετάφραση: Ελένη Ντούρου

Φωτογραφία εξωφύλλου: Ανταλλαχθέντες Λοζάνης, από το αρχείο του Ιδρύματος Ανταλλαχθέντων Λοζάνης (Lozan Mübadilleri Vakfı). Πρωτοδημοσιεύτηκε στην Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Αθήνα, 1992

Μορφολογία – Τεχνική Επιμέλεια: Rauf Kösemen, Myra

Στήσιμο εξωφύλλου: Tülay Demircan, Myra

Σελιδοποίηση: Myra

Εκτύπωση: Red Notos Print

TESEV

**Türkiye Ekonomik ve
Sosyal Etüdler Vakfı**

*Ίδρυμα Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών
της Τουρκίας*

Demokratikleşme Programı

Πρόγραμμα Εκδημοκρατισμού

Bankalar Cad. Minerva Han No: 2 Kat: 3

Karaköy 34420, Κωνσταντινούπολη

Τηλ.: +90 212 292 89 03

Φαξ: +90 212 292 90 46

info@tese.org.tr

www.tese.org.tr

Copyright © Αύγουστος 2010

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναπαραγωγή του έργου αυτού με ηλεκτρονικό ή μηχανικό τρόπο (φωτοτύπηση, συλλογή αρχείων ή πληροφοριών κλπ) χωρίς σχετική άδεια του TESEV.

Οι απόψεις της παρούσας έκθεσης ανήκουν στους συγγραφείς και ενδέχεται να μην ταυτίζονται πλήρως ή μερικώς με τις θέσεις του TESEV ως ίδρυμα.

Το TESEV επιθυμεί να ευχαριστήσει το Γενικό Προξενείο της Ολλανδίας στην Κωνσταντινούπολη, το Ίδρυμα Chrest, το Ίδρυμα Open Society και τη Συμβουλευτική Επιτροπή του TESEV για τη συμβολή τους στην έκδοση και προώθηση της παρούσας έκθεσης.

Περιεχόμενα

- I. Εισαγωγή, 5**
- II. Ιστορική επισκόπηση του συστήματος των βακουφίων, 6**
- III. Τα βακούφια ως νομικά πρόσωπα σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης, 8**
- IV. Επινώντας την «Αμοιβαιότητα»: Πώς η Ελλάδα και η Τουρκία έχουν διαστρεβλώσει τη Λοζάνη, 10**
- V. Οι μετά την Λοζάνη πολιτικές στη σκιά της αμοιβαιότητας, 12**
 - A. Η Διαχείριση των Βακουφίων, 12
 - 1. Ελλάδα, 13
 - 2. Τουρκία, 14
 - B. Ζητήματα Ιδιοκτησίας των Βακουφίων, 15
 - 1. Ελλάδα, 15
 - 2. Τουρκία, 16
- VI. Η νομοθεσία για τα βακούφια όπως αναπτύσσεται στην Ελλάδα και την Τουρκία, 17**
 - A. Ελλάδα, 17
 - B. Τουρκία, 18
 - 1. Νόμος υπ' αριθ. 5737: Κάποια πρόοδος σε ζητήματα περιουσίας και διαχείρισης, 19
 - 2. Η εγκύκλιος της ΓΔΒ: Η γραφειοκρατία αντιστέκεται στην επιστροφή ακινήτων, 20
 - 3. Ο νόμος και η εγκύκλιος στην εφαρμογή τους: Διατηρείται το status quo, 21
- VII. Η ευρωπαϊκή εποπτεία του ζητήματος των βακουφίων σε Ελλάδα και Τουρκία, 23**
 - A. Τουρκία, 23
- VIII. Ένα βήμα μακριά από την αμοιβαιότητα;, 25**
- IX. Συμπεράσματα, 27**
 - A. Ομοιότητες στην κατάσταση των μειονοτικών βακουφίων σε Ελλάδα και Τουρκία, 28
 - B. Διαφορές στην κατάσταση των μειονοτικών βακουφίων σε Ελλάδα και Τουρκία, 29
- X. Συστάσεις, 30**
 - A. Προς την κυβέρνηση της Ελλάδας, 30
 - B. Προς την κυβέρνηση της Τουρκίας, 30
- Παράρτημα Α: Επιλεγμένο Χρονολόγιο Σημαντικών Εξελίξεων σχετικών με τα Κοινοτικά Βακούφια σε Ελλάδα και Τουρκία, 31**
- Παράρτημα Β: Μη-Μουσουλμανικά Κοινοτικά Βακούφια στην Τουρκία, 34**
- Παράρτημα Γ: Κατειλημμένα Μη-Μουσουλμανικά Κοινοτικά Βακούφια στην Τουρκία, 39**
- Παράρτημα Δ: Τα μουσουλμανικά βακούφια στην Ελλάδα, 41**
- Σχετικά με τους Συγγραφείς, 43**
- Βιβλιογραφία, 44**

Ευχαριστίες...

Είμαστε ευγνώμονες στον Σερκάν Γιολατσάν από το Πρόγραμμα Εκδημοκρατισμού του Ιδρύματος Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών της Τουρκίας (TESEV), ο οποίος συνεργάστηκε με υπομονή και επιμέλεια για την οριστικοποίηση της παρούσας έκθεσης. Έδειξε ιδιαίτερη κατανόηση στις διορθώσεις της τελευταίας στιγμής, ενώ χρειάστηκε να εργαστεί υπό μεγάλη πίεση χρόνου προκειμένου να συνταχθεί εγκαίρως η έκθεση. Τον ευχαριστούμε πολύ για τον εξαιρετικό συντονισμό και την υποστήριξή του καθ' όλη τη διάρκεια του έργου. Ο Οζντέν Οζτούρκ, η Ντάμλα Μπουγιουκονάτ και η Κέιτλιν Κόνκλιν, ασκούμενοι στο Πρόγραμμα Εκδημοκρατισμού του TESEV, προσέφεραν πολύτιμη ερευνητική βοήθεια για το τουρκικό μέρος αυτής της έκθεσης. Οι δικηγόροι Ντιλέκ Ραζλικλί και Σεμπού Ασλανγκίλ ανταποκρίθηκαν θερμά και μας βοήθησαν με τις ανεκτίμητες γνώσεις, εμπειρία και πληροφορίες τους. Το ίδιο ισχύει και για τους Σωτήρη Πουπουζή, Ιλχάν Αχμέτ, Ορχάν Χατζημπράμ, Αλέξη Αλεξανδρή, Λάκη Βίγκα, πατέρα Δοσίθεο Αναγνωστόπουλο, Φραγκώ Καραολάν, Οζτζάν Γκετσέρ, Εστέρ Ζονανά, Λιζί Μπαχάρ, Σεφέρ Γκουβέντς, Ρόμπερ Κοπτάς και Γιάννη Κτιστάκι. Τους ευχαριστούμε όλους για τη βοήθειά τους.

Ντιλέκ Κουρμπάν - Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης

I. Εισαγωγή

Η λέξη «αμοιβαιότητα» είναι ίσως η πιο συχνά ειπωμένη λέξη από την Ελλάδα και την Τουρκία σχετικά με τις μουσουλμανικές¹ και τις μη-μουσουλμανικές, αντίστοιχα, μειονότητες τους. Για περισσότερο από μισό αιώνα, σχεδόν όλες οι κυβερνήσεις των δύο χωρών, ανεξαρτήτως πολιτικών αποχρώσεων και ιδεολογικής βάσης, κατέφευγαν στην παλαιά καλή «αμοιβαιότητα» προκειμένου να νομιμοποιήσουν δίκαιο, πολιτικές και πρακτικές που περιόριζαν τα μειονοτικά δικαιώματα των μουσουλμανικών και των μη-μουσουλμανικών κοινοτήτων. Και τα δύο κράτη δικαιολογούσαν επί δεκαετίες τις πολιτικές τους βάσει μιας θεωρίας που υποστήριξε ότι το άρθρο 45 της Συνθήκης της Λοζάνης του 1923 όριζε το νομικό πλαίσιο της αμοιβαιότητας. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η συγκεκριμένη διάταξη δέσμευε την Ελλάδα και την Τουρκία για προστασία των μειονοτήτων τους υπό τον όρο ότι η άλλη πλευρά θα εκπλήρωνε εξίσου τις υποχρεώσεις της. Παραποιώντας σκοπίμως μια ξεκάθαρη διάταξη που απλά εκχωρούσε παράλληλες υποχρεώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία για την προστασία των μουσουλμανικών και των μη-μουσουλμανικών, αντίστοιχα, μειονοτήτων τους, και τα δύο κράτη κρατούσαν όμηρους τους πολίτες τους για δεκαετίες, φέρνοντάς τους αντιμέτωπους στο όνομα μιας νίκης σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής. Αγνοώντας τις ενστάσεις νομικών και διεθνών οργανισμών ότι η αρχή της αμοιβαιότητας δεν εφαρμόζεται σε συνθήκες δικαιωμάτων του ανθρώπου και τα κράτη δεν μπορούν να εξαρτούν την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών τους από τις πολιτικές άλλων κρατών, τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία κατάφεραν να επηρεάσουν την κοινή γνώμη κάνοντας την να πιστεύει ότι είναι θεμιτό να αντιμετωπίζονται οι μειονοτικοί ως κατώτεροι πολίτες.

Με τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, συντελέσθηκαν εξελίξεις στο διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου και παγκόσμια κινητοποίηση σε ζητήματα ανισοτήτων και διακρίσεων. Συνεπώς, δεν ήταν πλέον εύκολο για τα κράτη να συνεχίζουν να παραπλανούν τη διεθνή κοινότητα αλλά και τις ίδιες τους τις κοινωνίες με το μύθο της αμοιβαιότητας. Το επιχείρημα της αμοιβαιότητας αμφισβητήθηκε νομικά και πολιτικά. Η προσπάθεια αυτή ενισχύθηκε από τις εξελίξεις στο ευρωπαϊκό πλαίσιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου και την ολοένα μεγαλύτερη ανάμειξη της διεθνούς κοινότητας σε μειονοτικά ζητήματα στην Ευρώπη. Στην περίπτωση της Τουρκίας, σημαντικό, επίσης, ρόλο έπαιξε η διαδικασία προσχώρησης στην ΕΕ. Η επαναπροσέγγιση Ελλάδας-Τουρκίας που επετεύχθη μετά το 1999 στις διμερείς οικονομικές, εμπορικές, πολιτιστικές και πολιτικές σχέσεις άσκησε περαιτέρω πίεση στις μειονοτικές πολιτικές των δύο κρατών.

Σκοπός της παρούσας έκθεσης είναι να αναλύσει τις επιπτώσεις των πολιτικών αμοιβαιότητας στην καθημερινή ζωή των μουσουλμανικών και μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων στην Ελλάδα και την Τουρκία και, πιο συγκεκριμένα τον αντίκτυπό τους στα κοινοτικά ιδρύματα/βακούφια² που ανήκουν στις εν λόγω μειονότητες. Με ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα ιδιοκτησίας και αυτοδιαχείρισης των μουσουλμανικών και μη-μουσουλμανικών κοινοτικών βακουφίων στην Ελλάδα και την Τουρκία, η έκθεση θα προσπαθήσει να τοποθετήσει το ζήτημα αυτό στο ιστορικό του πλαίσιο και να αναζητήσει την εξέλιξη του «κοινοτικού βακουφικού ζητήματος» από τη Λοζάνη μέχρι σήμερα. Εντοπίζοντας ομοιότητες και διαφορές μεταξύ του δικαίου, των πολιτικών και των πρακτικών του ελληνικού και του τουρκικού κράτους έναντι των μειονοτικών βακουφίων τους, η έκθεση θα αξιολογήσει την πρόοδο που έχει επιτευχθεί μέχρι σήμερα και θα επισημάνει τα κύρια σημεία. Με την ελπίδα ότι θα συμβάλλει στις προσπάθειες για την ανάπτυξη μιας δημοκρατικής, βιώσιμης και δίκαιης λύσης στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα κοινοτικά βακούφια, η παρούσα έκθεση θα προτείνει λύσεις για τη χάραξη πολιτικής στις κυβερνήσεις Ελλάδας και Τουρκίας.

<> * Οι συγγραφείς είναι ευγνώμονες προς τον Μπασκίν Οράν για τα πολύτιμα σχόλια και τις παρατηρήσεις του σε παλαιότερη έκδοση αυτής της έκθεσης.

Ο χαρακτηρισμός αυτής της κοινότητας αποτελεί αντικείμενο έντονης διαμάχης τόσο στην Ελλάδα όσο και μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Ενώ αποκαλούνται «μουσουλμανικές μειονότητες» σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης και το ελληνικό δίκαιο, η ίδια η κοινότητα αυτοπροσδιορίζεται ως «Τουρκική μειονότητα της Δυτικής Θράκης». Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται, επίσης, από το τουρκικό κράτος.

2 Στην παρούσα έκθεση, αντί για “ιδρύματα” θα προτιμηθεί ο όρος “βακούφια” αναφερόμενοι στα νομικά πρόσωπα που διέπουν τα εκπαιδευτικά, θρησκευτικά, ευαγή και άλλα ιδρύματα ανήκοντα στις μη-μουσουλμανικές/μουσουλμανικές κοινότητες, και τα οποία διαχειρίζονται την ακίνητη περιουσία αυτών. Ο αρχικός όρος που χρησιμοποιείτο επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για τα ιδρύματα αυτά ήταν η αραβική λέξη “waqf”. Ο όρος αυτός έχει μεταφραστεί ως “vakif” στα τουρκικά και “βακούφι” στα ελληνικά.

II. Ιστορική επισκόπηση του συστήματος των βακουφίων

Οι μουσουλμάνοι στην Ελλάδα και οι μη-μουσουλμάνοι στην Τουρκία έχουν ιστορικά βρεθεί σε ένα αμφιλεγόμενο, καθρεπτιστά όμοιο, καθεστώς νομικής προστασίας, ένα καθεστώς που έχει συχνά υπονομευθεί για πολιτικούς και ιδεολογικούς λόγους. Τα θρησκευτικά, εκπαιδευτικά και άλλα ιδρύματά τους έχουν υποβληθεί σε ξεχωριστούς κανόνες δικαίου που βασίζονται σε μια κοινοτική αντίληψη παρόμοια με την αυτονομία που εξασφάλιζε η Οθωμανική Αυτοκρατορία στα μη-μουσουλμανικά της *μιλέτ*³. Το προ-νεωτερικό Οθωμανικό σύστημα των *μιλέτ* βρήκε εν μέρει την τελική του έκφραση στη διαμόρφωση των Βαλκανικών εθνών-κρατών στα τέλη του 19^{ου} και αρχές 20^{ου} αιώνα. Τα χριστιανικά κράτη που αποσχίστηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Ελλάδα, Βουλγαρία, Ρουμανία και Σερβία) δανείστηκαν στοιχεία από το σύστημα των *μιλέτ* για να σχεδιάσουν το θεσμικό και νομικό πλαίσιο των μουσουλμανικών κοινοτήτων που παρέμειναν εντός των συνόρων τους. Το μοντέλο αυτό επικράτησε επίσης στην Τουρκία και χρησιμοποιήθηκε για τη διαχείριση των ίδιων μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων που η αυτοκρατορία είχε αναγνωρίσει ως *μιλέτ* – δηλαδή, τους Έλληνορθόδοξους (*Ρωμιούς*), τους Αρμένιους και τους Εβραίους⁴.

Από την ίδρυσή τους, η οικοδόμηση του κράτους στην Ελλάδα και την Τουρκία ταυτίστηκε με την οικοδόμηση του έθνους⁵. Ήδη, από τις αρχές της δεκαετίας του '20, λόγω των διωγμών Αρμενίων, Ελληνορθόδοξων και άλλων μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων από τις Οθωμανικές κυβερνήσεις, καθώς επίσης της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών του 1923 μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, ο αριθμός των μουσουλμανικών μειονοτήτων στην Ελλάδα και των αντίστοιχων μη-μουσουλμανικών στην Τουρκία είχε μειωθεί δραστικά. Και τα δύο κράτη υποχρεώθηκαν από τη διεθνή κοινότητα να δημιουργήσουν ξεχωριστά νομικά καθεστώτα για την προστασία των μουσουλμανικών και μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων, σύμφωνα με τη Συνθήκη Ειρήνης της Λοζάνης⁶. Για τις μουσουλμανικές και μη-μουσουλμανικές μειονότητες που επέζησαν των διωγμών και απαλλάχθηκαν από την ανταλλαγή πληθυσμών στην Ελλάδα και τη νέο-διαμορφωθείσα Τουρκία, η Λοζάνη κατοχύρωσε ειδικό καθεστώς προστασίας που καλύπτει ρητά τα κοινοτικά βακούφια και την ακίνητη περιουσία τους⁷.

Στη σημερινή Ελλάδα και Τουρκία, η μειονοτική/κοινοτική προστασία συνυπάρχει με τα ατομικά δικαιώματα που απορρέουν από την ιθαγένεια σε ένα υβριδικό «νεο-μιλετικό» νομικό καθεστώς. Μεταξύ των τομέων προστασίας, τα κοινοτικά βακούφια απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία, καθώς η ακίνητη περιουσία τους ήταν (και ακόμη είναι) σε θέση να συντηρήσει θρησκευτικά, ευαγή, κοινωνικά, νοσοκομειακά και εκπαιδευτικά ιδρύματα που κρίνονται απαραίτητα για την επιβίωση των μειονοτήτων.

3 Η κεντρική οθωμανική εξουσία είχε παραχωρήσει στις αυτόνομες θρησκευτικές κοινότητες θεσμική αυτονομία από τον 15ο έως τον 20ο αιώνα, η οποία ενισχύθηκε από τις μεταρρυθμίσεις του τέλους του 19ου αιώνα. Το εύρος αυτής της αυτονομίας ποίκιλε μέσα στο χρόνο και εξαρτιόταν από τη πολιτική συγκυρία. Βλέπε Benjamin Braude and Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. Vol. I (Holmes and Meier, 1982).

4 Όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, η οθωμανική κληρονομιά ήταν τόσο κυρίαρχη στην Τουρκία που ενώ η Συνθήκη της Λοζάνης είχε προβλέψει μειονοτική προστασία για όλες τις μη-μουσουλμανικές κοινότητες, το κράτος την περιόρισε μόνο στις τρεις αυτές ομάδες.

5 Για τις διαδικασίες οικοδόμησης του έθνους και του εθνικισμού στην Ελλάδα και την Τουρκία, βλέπε Umut Özkirimlin and Spyros A. Sofos, *Tormented by History: Nationalism in Greece and Turkey* (Hurst & Company, 2008).

6 Στην Ελλάδα, η νομική προστασία για τις μουσουλμανικές κοινότητες προβλέφθηκε για πρώτη φορά το 1881 (Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης, άρθρο 4) και ενισχύθηκε περαιτέρω το 1913 (με τη Σύμβαση των Αθηνών, άρθρο 12 και πρόσθετο πρωτόκολλο No. 3), όταν η Ελλάδα διπλάσιασε σχεδόν την επικράτειά της και περισσότερο από μισό εκατομμύριο μουσουλμάνοι έγιναν Έλληνες πολίτες.

7 Η θρησκεία αποτέλεσε το μοναδικό κριτήριο για την ταυτοποίηση των μειονοτήτων που έχριζαν προστασίας σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης. Ο προσδιορισμός αυτός απέκλεισε από το πεδίο της Συνθήκης τις εθνικές μειονότητες που ανήκαν στην επικρατούσα θρησκεία της κάθε χώρας.

Ο θεσμός των κοινοτικών βακουφίων έχει τις ρίζες του στο οθωμανικό δίκαιο και τις κοινοτικές πολιτικές⁸, όπου ο μόνος τρόπος για τις μουσουλμανικές και τις μη-μουσουλμανικές κοινότητες να κατέχουν ακίνητη περιουσία ήταν να ιδρύσουν βακούφια σε γη που είχε παραχωρήσει ο Σουλτάνος. Το βακούφι ήταν ιδιωτική περιουσία, η οποία αφ' ης στιγμής αφιερώθηκε με συγκεκριμένη διαδικασία, μετατράπηκε σε περιουσία του Θεού και κάθε της χρήση διατέθηκε επ' άπειρον για φιλανθρωπικό σκοπό. Σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, βακούφι είναι η πράξη ίδρυσης ενός ευαγούς ιδρύματος και, συνεπώς, το ίδιο το ίδρυμα. Μέσα από την εξέλιξή του, το οθωμανικό δίκαιο ρύθμισε τη σύσταση ενός βακουφίου, τη διοίκηση και το καθεστώς των εντολοδόχων, τη δυνατότητα μετατροπής του ευσεβούς του σκοπού, την κατανομή των εσόδων και των δικαιούχων του, τη θέση της οικογένειας του ιδρυτή, κ.ο.κ. Τα βακούφια τέθηκαν σταδιακά υπό τον έλεγχο και την εποπτεία του κράτους, κυρίως μέσω των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ του 1839⁹.

8 Το οθωμανικό βακουφικό σύστημα βασίζεται με τη σειρά του στις αρχές του ισλαμικού δικαίου. Βλέπε Murat Çizakça, *A history of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*, Boğaziçi University Press (2000), Yuda Reyna and Ester Moreno Zonan, *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın (2003), Yusuf Uluç, *Vakıflar, Hukuku ve Mevzuatı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları (2008), και Dilek Kurban and Kezban Hatemi, *The Story of an Alien(ation): Real Estate Ownership Problems of Non-Muslim Foundations and Communities in Turkey* TESEV (2009), σ. 9-10.

9 Γνωστές ως οι πρώτες απόπειρες προς εκδημοκρατισμό επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις που δρομολόγησε ο Σουλτάνος Αμπντούλ Μετζίτ το 1839 εισήγαγαν, μεταξύ άλλων, την αρχή της ισότητας όλων των Οθωμανών υπηκόων και εξασφάλισαν το δικαίωμα στη ζωή και την περιουσία για τις μη-μουσουλμανικές μειονότητες.

III. Τα βακούφια ως νομικά πρόσωπα σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης

Καθώς οριστικοποιούταν το Ανατολικό Ζήτημα το 1923, η Ελλάδα και η Τουρκία δεσμεύτηκαν από ταυτόσημους κανόνες μειονοτικής προστασίας, όπως αυτοί προέκυψαν από τη Συνθήκη της Λοζάνης. Τα άρθρα 37 έως και 45 της Συνθήκης ορίζουν το νομικό πλαίσιο για τη μειονοτική προστασία των δύο κρατών αναφορικά με τους «μη-μουσουλμάνους»¹⁰ στην Τουρκία και τους «μουσουλμάνους» στην Ελλάδα. Η Συνθήκη τους αναγνωρίζει θετικά δικαιώματα στους τομείς της γλώσσας, θρησκευτικής ελευθερίας, ίδρυσης και διαχείρισης βακουφίων. Στην Συνθήκη, κανόνες που θύμιζαν το οθωμανικό βακουφικό σύστημα συγχωνεύτηκαν με τις αρχές της σύγχρονης μειονοτικής προστασίας. Τα ατομικά μειονοτικά δικαιώματα αναμίχτηκαν με τα κοινοτικά δικαιώματα των ιδρυμάτων σε ένα παράδοξο νομικό αμάλγαμα που υιοθετήθηκε από το διεθνές δίκαιο, όπου η θρησκεία αποτελούσε το κριτήριο απόδοσης μειονοτικής προστασίας σύμφωνα με τη Συνθήκη.

Κατά τη Συνθήκη της Λοζάνης, τα κοινοτικά βακούφια είναι *sui generis* νομικά πρόσωπα και αποτελούν εξαίρεση σε όσα ιδρύματα διέπονται από το ελληνικό και το τουρκικό αστικό δίκαιο. Η Συνθήκη προβλέπει ότι η μειονότητα έχει το δικαίωμα να «συνιστώσι, διευθύνωσι και εποπτεύωσιν» βακούφια. Αντίστοιχα, πρέπει να υπάρχει νομική σχέση μεταξύ των βακουφίων και της σχετικής μειονοτικής κοινότητας, δηλαδή των «μουσουλμάνων» (στην Ελλάδα) και των «μη-μουσουλμάνων» (στην Τουρκία). Συνεπώς, η «μειονοτική κοινότητα» είναι το νομικό πρόσωπο στο οποίο έχει ανατεθεί η σύσταση και η διαχείριση των βακουφίων και των περιουσιών αυτών.

Η Συνθήκη της Λοζάνης αναγνωρίζει στα κοινοτικά/μειονοτικά βακούφια φιλανθρωπικού, κοινωφελούς, εκπαιδευτικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα το δικαίωμα να αποκτούν, να χρησιμοποιούν και να διαθέτουν ακίνητη περιουσία. Τα άρθρα 40 έως και 44 της Συνθήκης εκχωρούν τα δικαιώματα αυτά στις μη-μουσουλμανικές μειονότητες της Τουρκίας και επιβάλλουν αντίστοιχες υποχρεώσεις στο τουρκικό κράτος. Το άρθρο 45 επιβάλλει στην Ελλάδα «παράλληλες υποχρεώσεις»¹¹ προκειμένου να αναγνωρίσει στη μουσουλμανική της μειονότητα τα ίδια δικαιώματα που η Τουρκία καλείται να αναγνωρίσει στη δική της μη-μουσουλμανική μειονότητα, σύμφωνα πάντα με τη Συνθήκη. Με άλλα λόγια, τα άρθρα 40 έως και 44 εκχωρούν στις μουσουλμανικές μειονότητες στην Ελλάδα τα ίδια δικαιώματα που αναγνωρίζουν στους μη-μουσουλμάνους της Τουρκίας, ενώ παράλληλα επιβάλλουν όμοιες υποχρεώσεις τόσο στο ελληνικό όσο και το τουρκικό κράτος. Οι σχετικές διατάξεις της Συνθήκης έχουν ως εξής:

Άρθρο 40. Οι τούρκοι [έλληνες] υπήκοοι, οι ανήκοντες εις μη μουσουλμανικάς [μουσουλμανικάς] μειονότητας, θα απολαύωσι «νομικώς» και πραγματικώς της αυτής προστασίας και των αυτών εγγυήσεων ών απολαύουσι και οι λοιποί τούρκοι [έλληνες] υπήκοοι, θα έχωσιν ιδίως ίσον δικαίωμα να συνιστώσι, διευθύνωσι και εποπτεύωσιν ιδίαις δαπάναις, παντός είδους, φιλανθρωπικά, θρησκευτικά ή κοινωφελή ιδρύματα, σχολεία και λοιπά εκπαιδευτήρια μετά του δικαιώματος να ποιούνται ελευθέρως εν αυτοίς χρήσιν της γλώσσης των και να τελώσιν ελευθέρως τα της θρησκείας των.

Άρθρο 42 (3). Η Τουρκική [Ελληνική] Κυβέρνησις υποχρεούται να παρέχη πάσαν προστασίαν εις τας εκκλησίας, συναγωγάς [τζαμιά, μεστζίτ, τεκέδες], νεκροταφεία και λοιπά θρησκευτικά καθιδρύματα των ειρημένων μειονοτήτων. Εις τα ευαγή καθιδρύματα ως και τα θρησκευτικά και φιλανθρωπικά καταστήματα των αυτών μειονοτήτων, των ήδη ευρισκομένων εν

10 Χρειάζεται να διευκρινίσουμε ότι η Συνθήκη δεν απαριθμεί τις «μη-μουσουλμανικές» μειονότητες στην Τουρκία και τις «μουσουλμανικές» μειονότητες στην Ελλάδα. Αναγνωρίζει νομική προστασία σε όλες τις μη-μουσουλμανικές κοινότητες της Τουρκίας, συμπεριλαμβανομένων των κοινοτήτων των Ασσυρίων, Καθολικών και Προτεσταντών, καθώς επίσης σε όλες τις μουσουλμανικές κοινότητες στην Ελλάδα. Ωστόσο, στην πράξη, η Τουρκία έχει περιορίσει την εν λόγω προστασία στην Ελληνορθόδοξη, την Αρμένικη και την Εβραϊκή κοινότητα, παραβιάζοντας τη Συνθήκη. Παρομοίως, στην Ελλάδα κρίθηκε ότι οι μουσουλμάνοι των Δωδεκανήσων (της Ρόδου και Κω) δεν εμπίπτουν στο σύστημα προστασίας της Συνθήκης της Λοζάνης.

11 Αναφορά του Turgut Tarhanlı στο Cemaat Vakıfları: Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri (Κοινοτικά Βακούφια: Σύγχρονα Ζητήματα και Προτάσεις για Λύση) (Istanbul Barosu, 2002), σ. 37.

Τουρκία [Ελλάδι], θα παρέχεται πάσα ευκολία και άδεια, η δε Τουρκική [Ελληνική] Κυβέρνησις, προκειμένου περί ιδρύσεως νέων θρησκευτικών και φιλανθρωπικών καθιδρυμάτων, ουδεμίαν θέλει αρνηθή εκ των αναγκαίων ευκολιών, αίτινες έχουσιν εξασφαλισθή εις τα λοιπά ιδιωτικά καθιδρύματα ομοίας φύσεως.

Επιπλέον, σύμφωνα με το άρθρο 41 (2) της Συνθήκης, η ελληνική και η τουρκική κυβέρνηση υποχρεούνται να εξασφαλίσουν «δικαία συμμετοχή εις την διάθεσιν των χρηματικών ποσών, άτινα τυχόν θα εχορηγούντο εκ του δημοσίου χρήματος υπό του προϋπολογισμού του Κράτους ή των δημοτικών και λοιπών προϋπολογισμών επί εκπαιδευτικώ, θρησκευτικώ ή φιλανθρωπικώ σκοπώ», όπου υπάρχει σημαντική αναλογία θρησκευτικών μειονοτήτων. Τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία έχουν βασίσει όλα αυτά τα χρόνια τις αποφάσεις τους στο κατά πόσον θα παρείχαν δημόσια χρηματοδότηση στις μειονότητες της Λοζάνης για σκοπιμότητες εξωτερικής πολιτικής. Για παράδειγμα, ενώ μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης, η τουρκική κυβέρνηση χρηματοδοτούσε ελληνορθόδοξα, αρμενικά και εβραϊκά σχολεία, η βοήθεια αυτή διεκόπη απότομα με τη στρατιωτική επέμβαση της Τουρκίας στην Κύπρο το 1974. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι τα προβλεπόμενα ποσά δεν αυξήθηκαν καθόλου το διάστημα μεταξύ 1923 και 1974. Συνεπώς, ήταν εξαιρετικά αμελητέα και συμβολικά¹².

Το άρθρο 44 (3) προβλέπει ότι για οποιαδήποτε αντιδικία, τα συμβαλλόμενα μέρη μπορούν να προσφύγουν στο Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης της Χάγης. Πρόκειται για μία ακόμα διάταξη της Συνθήκης που δεν έχει ποτέ χρησιμοποιηθεί.

12 Τις πληροφορίες αυτές έδωσε στις 15 Ιουλίου 2010, ο Garo Paylan, διαχειριστής των αρμενικών σχολείων στην Κωνσταντινούπολη. Σχολίασε ότι τα αρμενικά σχολεία ζήτησαν πρόσφατα από την κυβέρνηση να επαναχρηματοδοτήσει τα μη-μουσουλμανικά σχολεία, αλλά αυτή τη φορά με πιο ουσιαστικό τρόπο. Η κυβέρνηση εξετάζει το αίτημα.

IV. Επινοώντας την «Αμοιβαιότητα»: Πώς η Ελλάδα και η Τουρκία έχουν διαστρεβλώσει τη Λοζάνη.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το άρθρο 45 της Συνθήκης της Λοζάνης προβλέπει παράλληλες νομικές υποχρεώσεις για την Ελλάδα και την Τουρκία σχετικά με την προστασία των μουσουλμανικών και μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων τους. Ωστόσο, και τα δύο κράτη έχουν συχνά ερμηνεύσει τη διάταξη αυτή με περιοριστικό και παραποιητικό τρόπο, παραβιάζοντας έτσι τις υποχρεώσεις τους. Τόσο στην Ελλάδα όσο και την Τουρκία, οι ιδιοκτησίες, τα περιουσιακά στοιχεία και τα ακίνητα των κοινοτήτων έχουν γίνει στόχος της επίσημης πολιτικής που αποσκοπεί στην υπονόμηση της εξουσίας των μειονοτικών κοινοτήτων όσον αφορά τα βακούφια τους, καθώς επίσης στην ενίσχυση του κρατικού ελέγχου σε αυτά. Βασιζόμενα στην «αρχή της αμοιβαιότητας», τα δύο κράτη έχουν ασκήσει στενό έλεγχο στην επιλογή των συμβουλίων των βακουφίων και τη διαχείριση των ιδιοκτησιών τους, υποσκάπτοντας με αυτόν τον τρόπο την αυτονομία και το δικαίωμα στην ιδιοκτησία που κατοχυρώνει η Συνθήκη της Λοζάνης¹³.

Με τη διαμόρφωση του νομικού πλαισίου προστασίας ξεκίνησε ο ανταγωνισμός αμοιβαίας κακής μεταχείρισης από τα δύο κράτη. Οι περίοδοι ύφεσης (1930, αρχές της δεκαετίας '50) αλλά και έντασης (1955, 1964, 1974) στις διακρατικές σχέσεις – με τις οποίες δεν ασχολείται η παρούσα έκθεση¹⁴ - εξηγούν κατά μεγάλο μέρος τις αποκλίσεις στην πολιτική των δύο κρατών προς τις μειονότητες της Λοζάνης, κυρίως όσον αφορά τα κοινοτικά βακούφια. Το Κυπριακό αποτέλεσε σημείο καμπής στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας και της Τουρκίας, καθώς είχε σοβαρό αντίκτυπο στις μειονοτικές πολιτικές και των δύο κρατών. Η υιοθέτηση της αρνητικής αμοιβαιότητας, τόσο στη νομοθεσία όσο και στην πρακτική, από την πλευρά της Ελλάδας και της Τουρκίας, επηρέασε κυρίως τους μουσουλμάνους της Ελλάδας και τους Ελληνορθόδοξους της Τουρκίας. Εντούτοις, είναι πολλές οι περιπτώσεις που άλλες μη-μουσουλμανικές κοινότητες της Τουρκίας υπέφεραν εξίσου από τον πολιτικό αυτό ανταγωνισμό, αν και δεν ήταν άμεσα εμπλεκόμενες¹⁵.

Κατά πόσο η νομική αμοιβαιότητα μπορεί να εφαρμοστεί στις υποχρεώσεις των κρατών προς τις μειονότητές τους είναι ένα ερώτημα που πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα του σύγχρονου διεθνούς δικαίου¹⁶, το οποίο αναφέρεται ξεκάθαρα στην υπεροχή των ανθρωπίνων και μειονοτικών δικαιωμάτων έναντι οποιασδήποτε ρήτρας αμοιβαιότητας ή άλλων περιορισμών. Στην υπόθεση *Αποστολίδης κατά Τουρκίας*, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ) απεφάνθη ότι οι τουρκικές αρχές παραβίασαν το δικαίωμα στην περιουσία, καθώς προέβησαν σε κατάσχεση ακίνητης περιουσίας που Έλληνες πολίτες είχαν κληρονομήσει από την εκλιπούσα θεία τους, τουρκικής ιθαγένειας¹⁷. Το ΕΔΑΔ «υπενθυμίζει ότι η Σύμβαση, σε αντίθεση με τις κλασικές διεθνείς συνθήκες, ξεπερνάει το πλαίσιο της απλής

13 Σχετικά με την εφαρμογή της αμοιβαιότητας από Ελλάδα και Τουρκία, βλέπε Emre Öktem, "Yeni Vakıflar Kanununun Cemaat Vakıflarına İlişkin Hükümleri Hakkında Uluslararası Hukuk Açısından Bazı Gözlemler," Essays in Honor of Ergun Özbudun: Vol. II- Constitutional Law, Ankara 2008; Samim Akgönül (ed.), Reciprocity: Greek and Turkish Minorities; Law, Religion and Politics (Istanbul Bilgi University Press, 2008).

14 Υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία για τις αρνητικές επιπτώσεις των ελληνοτουρκικών σχέσεων στην Ελληνορθόδοξη και άλλες μη-μουσουλμανικές μειονότητες της Τουρκίας. Για τα Σεπτεμβριανά (6-7 Σεπτεμβρίου 1955), βλέπε Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Stratejileri ve Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları (6-7 September Incidents in the Context of the Minority Strategies and Policies of the Republican Era) (İletişim, 2006) και Ali Tuna Kuyucu, "Ethno-religious 'Unmixing' of 'Turkey': 6-7 September as a Case in Turkish Nationalism," 11(3) Nations and Nationalism (2005), σ. 361-380. Σχετικά με την απέλαση Ελλήνων υπηκόων με ελληνικό διαβατήριο το 1964, βλέπε Hülya Demir and Ridvan Aktar, İstanbul'un Son Sürgünleri (The Last Exiles of Istanbul) (İletişim, 2004). Για τις επιπτώσεις των διμερών σχέσεων στις μουσουλμανικές μειονότητες της Δυτικής Θράκης στην Ελλάδα, βλέπε Baskin Oran, Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu (The Question of Western Thrace in Turkish-Greek Relations) (Genişletilmiş İkinci Baskı Bilgi Yayınları, 1991). Βλέπε επίσης τις συμβολές των Baskin Oran, Δημήτρης Καμούζη, Vemund Aarbakke, Κωνσταντίνου Τσιτσελίκη, Ηρακλή Μήλλα, Δημοσθένη Γιατζόγλου και Elçin Macar στο βιβλίο του Samim Akgönül (ed.), ό.π.

15 Πρόσφατο παράδειγμα της χρήσης του επιχειρήματος περί αμοιβαιότητας κατά των Αρμενίων της Τουρκίας είναι η προσφυγή του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος (CHP) στο Συνταγματικό Δικαστήριο προκειμένου να ζητήσει την αναστολή της εκτέλεσης επιλεγμένων διατάξεων του νέου νόμου για τα βακούφια που εγκρίθηκε το 2008. Αναφορά στην εν λόγω προσφυγή γίνεται στο κατωτέρω κεφάλαιο 8.

16 Συνθήκη της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών, άρθρο 60 (5).

17 Για περισσότερα σχετικά με αυτήν την υπόθεση, βλέπε το κάτωθι Κεφάλαιο VII-A.

αμοιβαιότητας μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών»¹⁸. Η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΚΣΣΕ) επέκρινε επίσης «την επαναλαμβανόμενη αναφορά» στην αρχή της αμοιβαιότητας εκ μέρους της Ελλάδας και της Τουρκίας ως «αναχρονιστική» και επιζήμια για την εθνική συνοχή¹⁹. Σημειώνοντας ότι τα δύο «συγγενικά κράτη» ενδέχεται να αισθάνονται υπεύθυνα για τους ομόθρησκούς τους στη γειτονική χώρα, η Συνέλευση επεσήμανε ότι «οι χώρες όπου διαμένουν οι μειονότητες φέρουν την κύρια ευθύνη για τους πολίτες τους, συμπεριλαμβανομένων των μελών των αντίστοιχων θρησκευτικών μειονοτήτων»²⁰.

18 ΕΔΑΔ, Αποστολίδης και άλλοι κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγής 45628/99, 27 Μαρτίου 2007, παρ. 71.

19 Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΚΣΣΕ), Θρησκευτική ελευθερία και δικαιώματα του ανθρώπου για τις μη-μουσουλμανικές μειονότητες στην Τουρκία και τη μουσουλμανική μειονότητα στην Θράκη (Ανατολική Ελλάδα), Ψήφισμα 1704, 2010, παρ. 8 (εφεξής ΚΣΣΕ, Ψήφισμα 1704).

20 όπ. π., παρ. 5.

V. Οι μετά την Λοζάνη πολιτικές στη σκιά της αμοιβαιότητας

Η νομική αντίληψη «τύπου μιλέτ» που ενστερνίστηκαν η Ελλάδα και η Τουρκία έναντι των – κατά Λοζάνη - μειονοτήτων τους, χαρακτήθηκε στη μονοεθνική πολιτική κουλτούρα του κάθε έθνους-κράτους, όπου οι μειονότητες εκλαμβάνονταν επί μακρόν από το νόμο ή τη νομολογία ως ξένα σώματα. Ως εκ τούτου, οι μη-μουσουλμάνοι της Τουρκίας θεωρούνταν «ντόπιοι ξένοι»²¹ (*yerli yabancılar*) και οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας «αλλογενείς». Αυτές οι νομικές κατηγορίες που χρησιμοποιήθηκαν από τις δύο κυβερνήσεις σε κρίσιμες πολιτικές συγκυρίες, συνεπάγονταν και υποδήλωναν πρακτικές διακρίσεων, οι οποίες θα συζητηθούν εκτενώς στο ακόλουθο κεφάλαιο της παρούσας έκθεσης.

Τα μειονοτικά βακούφια αποτελούν τον τομέα όπου τα δύο κράτη υιοθέτησαν μέτρα βασιζόμενα στην αμοιβαιότητα. Καθώς η ελληνική και η τουρκική έννομη τάξη διαμορφώθηκαν σύμφωνα με έντονα ιδεολογικά σχήματα, οι θρησκευτικές μειονοτικές κοινότητες έχασαν τη νομική τους προσωπικότητα και τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι μειονοτικές κοινότητες και στις δύο χώρες δεν διαθέτουν νομική προσωπικότητα, ενώ οι εσωτερικές οργανωτικές δομές τους είναι αόρατες στα μάτια του εσωτερικού δικαίου. Νομικά ορατά είναι τα βακούφια, όχι οι μειονότητες. Αυτό έχει επιτρέψει και στα δύο κράτη να παρεμβαίνουν στη διαχείριση των βακουφίων και τη χρήση των περιουσιών τους, κατά σαφή παράβαση της Συνθήκης της Λοζάνης.

Ακολουθώντας ένα γενικό πρότυπο τόσο στην Ελλάδα όσο και την Τουρκία, το κράτος επιχειρεί να ελέγχει, όσο το δυνατό αυστηρότερα, την εσωτερική οργάνωση των βακουφίων και τη διαχείριση της περιουσίας τους εις βάρος της αυτονομίας που η Λοζάνη αναγνώρισε στις μειονοτικές κοινότητες. Σε μία σπάνια έκφραση θετικής αμοιβαιότητας το 1949, και τα δύο κράτη επέτρεψαν στις μειονοτικότητες τους να εκλέξουν τα μέλη του συμβουλίου των βακουφίων τους. Ωστόσο, σύντομα τα πράγματα πήραν άλλη τροπή. Στην Ελλάδα, από το πραξικόπημα του 1967 έχει απαγορευτεί στα μουσουλμανικά βακούφια να διεξάγουν εκλογές. Οι ελληνικές αρχές είναι αυτές που διορίζουν τα μέλη των συμβουλίων. Ακόμα και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, τα συμβούλια των βακουφίων εξακολουθούν να διορίζονται από την κυβέρνηση, αν και το νέο νομικό πλαίσιο (νόμοι του 1980 και 2008) προβλέπει τη διεξαγωγή εκλογών. Στην πραγματικότητα, οι μειονοτικές πολιτικές καθοδηγούνται από το Υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο έχει ιδιαίτερη αρμοδιότητα για τα μειονοτικά ζητήματα στη Δυτική Θράκη²². Στην Τουρκία, όσον αφορά τα βακούφια των Ελληνορθόδοξων, δεν επιτρεπόταν η διεξαγωγή εκλογών από το *πραξικόπημα* του 1971 έως το 1991.

A. Η Διαχείριση των Βακουφίων

Σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο, κάθε βακούφι αποτελούσε νομική προσωπικότητα της οποίας την περιουσία διέυθυνε ένας διαχειριστής ή ένα διοικητικό συμβούλιο, ανάλογα με τη νομική κατηγορία στην οποία ανήκε το κάθε βακούφι (οικογενειακό βακούφι, κρατικό βακούφι, σχολικό βακούφι, κοινοτικό βακούφι, κοκ). Κατά την ελληνική και τουρκική έννομη τάξη, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τη Συνθήκη της Λοζάνης, τα βακούφια αποτέλεσαν μία μοναδική κατηγορία – «τα μειονοτικά κοινοτικά περιουσιακά βακούφια» - των οποίων η νομική αυτονομία έπρεπε να προστατευτεί. Ωστόσο, δεν δόθηκε ποτέ λύση σε μια εγγενή νομική αντίφαση που ακόμη προβληματίζει τα

21 Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε από το Πρώτο Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου στην απόφαση που εξέδωσε το 1975 σχετικά με το κατά πόσον η Γενική Διεύθυνση Βακουφίων (Vakıflar Genel Müdürlüğü- VGM) κατέσχεσε νομίμως περιουσίες που ανήκαν σε μη-μουσουλμανικά βακούφια σύμφωνα με τη Δήλωση του 1936. Για περισσότερα σχετικά με αυτήν και παρόμοιες δικαστικές αποφάσεις, βλέπε το κάτωθι Κεφάλαιο V-B-2.

22 Το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών διατηρεί ένα ειδικό γραφείο (Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων) με έδρα τη Ξάνθη προκειμένου να αντισταθμίσει την επιρροή που ασκεί το Τουρκικό Προξενείο στην Κομοτηνή, παρόλο που η κυβέρνηση έχει πολλάκις υποσχεθεί να αφαιρέσει τα μειονοτικά ζητήματα από την αρμοδιότητα του Υπουργείου Εξωτερικών και να τα αναθέσει στα αρμόδια Υπουργεία. Το ζήτημα αυτό έχει επικρίνει η ΚΣΣΕ. Michel Hunault, Freedom of religion and other human rights for non-Muslim minorities in Turkey and for the Muslim minority in Thrace (Eastern Greece), έκθεση που παρουσιάστηκε στην Επιτροπή Νομικών Υποθέσεων και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της ΚΣΣΕ, Doc. 11860, 21 Απριλίου 2009, παρ. 5.

βακούφια και των δύο χωρών: αν μια σύγχρονη έννομη τάξη δεν δύναται να ρυθμίσει περιουσιακά στοιχεία υπέρ του Θεού, τότε είναι δύσκολο για το νόμο να προσδιορίσει και να ελέγξει μία θρησκευτική κοινότητα και τα μέλη της ως νομικά πρόσωπα και αποδέκτες των εσόδων της περιουσίας των βακουφίων. Στην πραγματικότητα, τη διαχείριση της περιουσίας των βακουφίων πρέπει να αναλάβουν μέλη της τοπικής κοινότητας που έχουν επιλεγεί με δημοκρατικές διαδικασίες υπό την επίβλεψη του κράτους. Με το πέρασμα του χρόνου, όμως, και τα δύο κράτη επέδειξαν μία τάση ελέγχου της διαχείρισης των βακουφίων περιορίζοντας την αυτονομία τους και καθιστώντας δύσκολο για τις μειονοτικές κοινότητες να εξασφαλίσουν μία δημοκρατική και υποκειμένη σε λογοδοσία εσωτερική διαχείριση της βακουφικής τους περιουσίας.

1. Ελλάδα

Μετά την υιοθέτηση το 1920 του νόμου υπ' αριθ. 2345 που είχε σχεδιαστεί για τις πριν την Λοζάνη μουσουλμανικές κοινότητες της Ελλάδας, η διαχείριση των βακουφικών περιουσιών περιήλθε στην άμεση εξουσία της μουσουλμανικής κοινότητας της Θράκης, ενώ την εποπτεία ανέλαβε ο τοπικός *Μουφτής*²³. Σταδιακά και μέσω πολιτικών παρεμβάσεων, τα κοινοτικά συμβούλια απώλεσαν τη νομική τους υπόσταση, και από το 1949 ο νόμος 2345/1920 εφαρμόστηκε για τα μουσουλμανικά βακούφια της Δυτικής Θράκης. Στη συνέχεια, διεξήχθησαν εκλογές για την ανάδειξη των διοικητικών συμβουλίων των βακουφίων και τα συμβούλια αυτά απέκτησαν σημαντικό πολιτικό ρόλο έναντι του ελληνικού κράτους. Λόγω της πολιτικής τους σημασίας, τα συμβούλια αποτέλεσαν πεδίο ανταγωνισμού, τόσο εσωτερικά – μεταξύ των προσδευτικών έναντι των ισλαμιστών - αλλά και μεταξύ της ελληνικής Διοίκησης και του Τουρκικού Προξενείου στην Κομοτηνή, με το τελευταίο να αυξάνει συνεχώς την επιρροή του στη μειονότητα. Ως αποτέλεσμα, δεν έχουν διεξαχθεί εκλογές για τα διοικητικά συμβούλια από το 1967. Αντιθέτως, τα μέλη των συμβουλίων διορίζονται από τις ελληνικές αρχές.

Τα κοινοτικά βακούφια στην Ελλάδα χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, τα αστικά και τα αγροτικά. Στα αστικά κέντρα της Κομοτηνής, της Ξάνθης και του Διδυμότειχου, τα βακούφια έχουν ομαδοποιηθεί και διοικούνται από ένα συμβούλιο σε κάθε πόλη, ενώ ένας διαχειριστής (*Μουτεβελής*), συχνά ο πρόεδρος του συμβουλίου, είναι υπεύθυνος για κάθε βακούφι χωριού. Εάν τα μέλη του συμβουλίου πρέπει να διορίζονται από την κυβέρνηση ή να εκλέγονται από τα μέλη της κοινότητας είναι ένα ερώτημα που βρίσκεται στο κέντρο πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ της κυβέρνησης και της μειονότητας. Ο νόμος 1091/1980 που υιοθετήθηκε προκειμένου να «εκσυγχρονίσει» το νομικό πλαίσιο του 1920, αντιμετώπισε έντονες αντιδράσεις από τους μουσουλμάνους ιθύνοντες και παρέμεινε ανενεργός. Ο νόμος 3647/2008 «περί διοίκησης και διαχείρισης των μουσουλμανικών βακουφίων στη Δυτική Θράκη και των περιουσιών αυτών» αντικατέστησε το νόμο του 1980, αλλά για μία ακόμη φορά απερρίφθη από τους επικεφαλής της μειονότητας. Ως εκ τούτου, η κατάσταση παραμένει ίδια: τα βακούφια διοικούνται από συμβούλια στη Ξάνθη, την Κομοτηνή και το Διδυμότειχο, τα οποία έχουν διοριστεί από το Γενικό Γραμματέα της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης²⁴ με κριτήριο την προσωπική εμπιστοσύνη. Τα αγροτικά βακούφια, διασκορπισμένα στα χωριά, διοικούνται από τους *Μουτεβελήδες* που έχουν διοριστεί από τον Μουφτή, έως ότου αυτοί παραιτηθούν ή αντικατασταθούν από τον Μουφτή κατόπιν βάσιμου λόγου δυσπιστίας. Από το 2001, οι *Μουτεβελήδες* εκλέγονται από τους κατοίκους των χωριών και στη συνέχεια, διορίζονται από τον Μουφτή. Ωστόσο, η επιλογή αυτή συσχετίζεται άμεσα με την πολιτική απόφαση του κάθε χωριού σχετικά με το ποιος Μουφτής – ο εκλεγμένος ή ο διορισμένος – στην Κομοτηνή και τη Ξάνθη ασκεί μεγαλύτερη επιρροή²⁵. Επιπλέον, οι διαδικασίες λειτουργίας και επιλογής αυτών των συμβουλίων φαίνεται ότι δεν ακολουθούν ομοιογενή πρακτική σε όλη τη Θράκη.

23 Βλέπε Παράρτημα Δ για κατάλογο βακουφίων που ανήκουν στις μουσουλμανικές κοινότητες.

24 Σύμφωνα με τη διοικητική μεταρρύθμιση «Πρόγραμμα Καλλικράτης», Ιούνιος 2010, ο Γραμματέας της Περιφέρειας αντικαταστάθηκε από το Γενικό Διοικητή.

25 Οι Μουφτήδες διορίζονται ως επικεφαλής των Μουφτειών της Κομοτηνής, της Ξάνθης και του Διδυμότειχου, καθώς επίσης ως δικαστές σε υποθέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου μεταξύ των μουσουλμάνων πολιτών. Με αφορμή ότι ο νόμος δεν προέβλεπε την εκλογή των Μουφτήδων, ένα μικρό μέρος της μουσουλμανικής κοινότητας εξέλεξε στις αρχές του 1990 ένα Μουφτή στην Κομοτηνή και άλλον έναν στη Ξάνθη. Οι εκλεγμένοι Μουφτήδες ασκούν έντονη τουρκική πολιτική επιρροή και δεν αναγνωρίζονται από το ελληνικό κράτος. Έχουν μηνυθεί και καταδικαστεί για αντιποίηση θρησκευτικής αρχής. Το ζήτημα κατέληξε ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ), το οποίο απεφάνθη ότι η Ελλάδα έχει παραβιάσει το άρθρο 9 (θρησκευτική ελευθερία) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Βλέπε ΕΔΑΔ, Σερίφ κατά Ελλάδας, Αριθ. Προσφυγής 38178/97, 14 Δεκεμβρίου 1999, και ΕΔΑΔ, Αγγά κατά Ελλάδας, Αριθ. Προσφυγών 50776/99 και 52912/99, 17 Οκτωβρίου 2002. Από τότε, οι εκλεγμένοι και διορισμένοι Μουφτήδες συνυπάρχουν χωρίς αμοιβαία επικοινωνία.

2. Τουρκία

Στα άτομα που ανήκουν στις μη-μουσουλμανικές κοινότητες στην Τουρκία, εφόσον έχουν την τουρκική ιθαγένεια, το Σύνταγμα αναγνωρίζει *de jure* τα ίδια δικαιώματα, όπως σε κάθε άλλο πολίτη. Από την άλλη, όμως, το νομικό καθεστώς των ιδρυμάτων αυτών των κοινοτήτων ποικίλει. Η νομική προσωπικότητα των θρησκευτικών κοινοτήτων ως έχει δεν αναγνωρίζεται από τις αρχές, παρά την απουσία συγκεκριμένου νόμου που να αποκλείει κάτι τέτοιο. Για παράδειγμα, δεν αναγνωρίζεται η νομική προσωπικότητα του Ελληνορθόδοξου και του Αρμένικου Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη, εμπλέκοντας έτσι τα δικαιώματα ιδιοκτησίας τους και αποτρέποντάς τα από την κατοχή ακίνητης περιουσίας. Μόνο τα μικρότερα θρησκευτικά ιδρύματα, όπως οι εκκλησίες, καθώς επίσης εκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά και ιδρύματα υγείας με βακουφικό καθεστώς (ή, σε μερικές περιπτώσεις, με καθεστώς συλλόγου²⁶, όπως περιγράφεται παρακάτω) μπορούν να κατέχουν περιουσία. Τα βακούφια που συστάθηκαν επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αναγνωρίζονται ως «κοινοτικά βακούφια» (*cemaat vakiflari*), ενώ οι πιο πρόσφατες κοινότητες, όπως η Προτεσταντική, μπορούν να συγκροτηθούν μόνο ως σύλλογοι, καθώς ο Αστικός Κώδικας δεν επιτρέπει πλέον τη σύσταση νέων κοινοτικών βακουφίων²⁷. Καθώς το αντικείμενο της παρούσας έκθεσης περιορίζεται στα κοινοτικά βακούφια, δεν θα υπάρξει αναφορά στο ζήτημα έλλειψης νομικής προσωπικότητας για άλλα μη-μουσουλμανικά θρησκευτικά ιδρύματα, όπως επίσης στα προβλήματα των μη-μουσουλμανικών συλλόγων (σε αντίθεση με αυτά των κοινοτικών βακουφίων)²⁸.

Η Συνθήκη της Λοζάνης δίνει στις μη-μουσουλμανικές μειονότητες το δικαίωμα να διαχειρίζονται τα ιδρύματά τους. Ωστόσο, στην πράξη, το Τουρκικό κράτος παραβιάζει το δικαίωμα αυτό με ποικίλους τρόπους. Με τη μετάβαση στη Δημοκρατία, τα βακούφια όλων των θρησκειών περιήλθαν στο νόμο για τα βακούφια (*Vakıflar Kanunu*) του 1935 και τη δικαιοδοσία της Γενικής Διεύθυνσης Βακουφίων, ΓΔΒ (*Vakıflar Genel Müdürlüğü*, VGM)²⁹. Από τότε, η ΓΔΒ ασκεί αυστηρό και στενό έλεγχο στη καθημερινή διαχείριση των κοινοτικών βακουφίων, κατά παράβαση της Λοζάνης.

Ο βασικός τρόπος με τον οποίο η ΓΔΒ έχει περιορίσει την αυτοδιαχείριση των μη-μουσουλμανικών κοινοτήτων είναι η πρακτική των «κατελιημμένων βακουφίων» (*mazbut vakıf*), σύμφωνα με την οποία η ΓΔΒ αναλαμβάνει τη διαχείριση όσων βακουφίων κρίνει πως δεν «έχουν πλέον φιλανθρωπική ή πρακτική χρήση»³⁰. Μέσω αυτής της πρακτικής, η ΓΔΒ στόχευε ιδιαιτέρως τα βακούφια που έχασαν οι κοινότητες με το πέρασμα του χρόνου λόγω της απότομης μείωσης του μη-μουσουλμανικού πληθυσμού στην Τουρκία από τη δεκαετία του '60. Η μετανάστευση (υποχρεωτική ή άλλη) των μη-μουσουλμάνων είχε ως αποτέλεσμα να σταματήσει να λειτουργεί ο μεγαλύτερος αριθμός των σχολείων, νοσοκομείων και εκκλησιών τους. Αντί να επιτρέψει στις μη-μουσουλμανικές κοινότητες να χρησιμοποιήσουν την ακίνητη περιουσία τους με άλλους τρόπους ανάλογα με τις ανάγκες και τις προτιμήσεις τους, το κράτος ανέλαβε τον έλεγχο των βακουφίων που ήταν υπεύθυνα για τη λειτουργία αυτών των ιδρυμάτων. Από τη δεκαετία του '70, η ΓΔΒ κατέλαβε 16 Ελληνορθόδοξα βακούφια και 24 Εβραϊκά αναλαμβάνοντας τη διαχείρισή τους και δημεύοντας εκατοντάδες ιδιοκτησίες που τους ανήκαν³¹.

Οι εκλογές των συμβουλίων των βακουφίων έχουν παίξει κίριο ρόλο στις κρατικές πολιτικές κατάληψης των βακουφίων. Η ΓΔΒ έχει χρησιμοποιήσει σαν δικαιολογία την αδυναμία των βακουφίων να διεξάγουν συστηματικές εκλογές συμβουλίων προκειμένου να αναλάβει τη διαχείρισή τους και να κατασχέσει τις ιδιοκτησίες τους, με την αιτιολογία ότι αυτά τα βακούφια «δεν χρησιμοποιούνται πλέον». Ωστόσο, συχνά οι ίδιες οι κρατικές πολιτικές είναι αυτές που δεν επιτρέπουν στα βακούφια τη διεξαγωγή συστηματικών εκλογών για τα συμβούλια τους. Σύμφωνα με τον εκτελεστικό κανονισμό του νόμου για τα βακούφια, οι υποψήφιοι στις εκλογές για τα συμβούλια των βακουφίων πρέπει να διαμένουν στην περιφέρεια όπου βρίσκονται τα εν λόγω βακούφια. Ο κανονισμός αυτός εμποδίζει αποτελεσματικά τη διεξαγωγή εκλογών για πολλά βακούφια, καθώς βρίσκονται σε περιοχές όπου πλέον κατοικούν ελάχιστοι, ή και καθόλου, μη-μουσουλμάνοι. Ενώ στο παρελθόν έχουν δοθεί προσωρινές λύσεις προκειμένου να αναγνωριστούν ορισμένα επιλεγμένα βακούφια ως εκλογικές περιφέρειες που καλύπτουν όλη την πόλη, ο νόμος προβλέπει ότι η διεύρυνση των εκλογικών περιφερειών υπόκειται στην προέγκριση της ΓΔΒ. Η *ad hoc* αυθαίρετη και

26 Η καταχώρηση ενός ιδρύματος ως συλλόγου ή βακουφίου υποδηλώνει διαφορές στο νομικό καθεστώς και τη μεταχείριση. Σύλλογοι και βακούφια στην Τουρκία υπόκεινται σε διαφορετικούς νόμους και εμπίπτουν στην εποπτεία διαφορετικών διοικητικών φορέων.

27 Το άρθρο 101 (4) απαγορεύει τη σύσταση βακουφίων «με σκοπό την υποστήριξη... μίας κοινότητας».

28 Για περισσότερα σχετικά με τα δύο αυτά ζητήματα, βλέπε European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), Opinion on the Legal Status of Religious Communities in Turkey and the Right of the Orthodox Patriarchate of Istanbul to Use the Adjective "Ecumenical", 12-13 Μαρτίου 2010.

29 Νόμος περί Βακουφίων, υπ' αριθ. 2762, 05.06.1935, ΦΕΚ 3027, 13.06.1935.

30 Η αναλυτική αναφορά σε αυτές τις κρατικές πρακτικές ξεπερνάει το αντικείμενο της παρούσας έκθεσης. Για περισσότερα, βλέπε Kurban and Hatemi, 2009.

31 Βλέπε Παράρτημα Γ όπου κατάλογος κατελιημμένων βακουφίων της Ελληνορθόδοξης και Εβραϊκής κοινότητας.

απρόβλεπτη φύση του εκλογικού συστήματος έχει κατηγορηθεί από μη-μουσουλμανικές μειονότητες ως σοβαρό εμπόδιο στην αυτονομία που τους έχει παραχωρήσει η Συνθήκη της Λοζάνης. Τα τελευταία χρόνια, η ΓΔΒ έχει εγκρίνει τη διεύρυνση των εκλογικών περιφερειών έτσι ώστε να επιτραπεί σε μη-μουσουλμανικά βακούφια να παρουσιάσουν υποψηφίους από την επαρχία για εκλογές συμβουλίων στην Κωνσταντινούπολη, καθώς επίσης να δοθεί η δυνατότητα σε μη-μουσουλμάνους ψηφοφόρους να ψηφίσουν σε εκλογές για βακούφια ανά τη χώρα, ανεξαρτήτως του τόπου διαμονής. Με τον τρόπο αυτό επιτράπη η εκλογή επαρκούς αριθμού υποψηφίων, ενώ τα βακούφια μπόρεσαν να συστήσουν τα διοικητικά τους συμβούλια, μία κρίσιμη εξέλιξη που απάλλαξε τα βακούφια της Ελληνορθόδοξης κοινότητας από περαιτέρω νομικές επιπλοκές.

B. Ζητήματα Ιδιοκτησίας των Βακουφίων

Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης αλλά και το εσωτερικό δίκαιο της Ελλάδας και της Τουρκίας, τα μειονοτικά βακούφια έχουν θεμελιώδες δικαίωμα απόκτησης ιδιοκτησίας και διάθεσής της προς όφελός τους. Το βακούφι αποτελείται από το «κυρίως» βακουφικό κτήριο, το οποίο, στην ουσία, δανείζει το όνομά του στο ίδιο το βακούφι (ως νομικό πρόσωπο), όπως, για παράδειγμα, μία εκκλησία, ένα τζαμί, μία συναγωγή, ένα σχολείο, ή ακόμη, σπανιότερα, μία πηγή νερού ή ένα ορφανοτροφείο. Τα βακούφια αποκτούν ιδιοκτησία μέσω αγοράς ή δωρεών από μέλη της κοινότητας. Στην πραγματικότητα, τόσο στην Ελλάδα όσο και την Τουρκία, τα βακούφια έχουν υποφέρει από περιορισμούς στο δικαίωμα απόκτησης και απόλαυσης ιδιοκτησίας λόγω εσωτερικών (κακή διαχείριση και υπερβολικές πωλήσεις από τα βακουφικά συμβούλια) και εξωτερικών παραγόντων (καταχρηστικές απαλλοτριώσεις ή δημεύσεις από την κυβέρνηση, μη αναγνώριση απόκτησης νέας ιδιοκτησίας, μέσα από πρακτικές που χαρακτηρίζονται από την έλλειψη κράτους δικαίου).

1. Ελλάδα

Σύμφωνα με τον ισχύοντα νόμο, ως βακουφική περιουσία ορίζεται «το ίδιο το βακούφιο, καθώς και κάθε άλλο περιουσιακό στοιχείο, κινητό ή ακίνητο, αφιερωμένο στη λειτουργία του βακουφίου, είτε υπό την έννοια του σκοπού είτε υπό την έννοια του ιδρύματος»³². Με τον καιρό, η απόκτηση και διαχείριση περιουσιών έπασχε από νομική αβεβαιότητα και διοικητικές πρακτικές, συνέπεια της αδυναμίας των μουσουλμανικών κοινοτήτων να ελέγχουν τις περιουσίες τους. Αυτό συνέβη τα πρώτα χρόνια της εφαρμογής της Συνθήκης της Λοζάνης, όταν τα περισσότερα ακίνητα που ανήκαν στη μουσουλμανική κοινότητα ή σε ιδιώτες δόθηκαν για προσωρινή χρήση των Ελλήνων προσφύγων που είχαν καταφύγει στη Δυτική Θράκη. Κατά τη διαδικασία επιστροφής αυτών των περιουσιών στους νόμιμους κατόχους τους, ένα ποσοστό τους απαλλοτριώθηκε. Οι πιο σημαντικές και συμβολικές απώλειες ήταν το Τζαμί του Διδυμότειχου και το Γαζί Εβρενός Ιμαρέτ της Κομοτηνής. Οι απαλλοτριώσεις είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του αριθμού των βακουφικών περιουσιακών στοιχείων κατά τον αστικό σχεδιασμό της Κομοτηνής και της Ξάνθης, κυρίως τη δεκαετία του '30. Κατά τη Βουλγαρική Κατοχή (1941-1944) και τη χούντα (1967-1974), η απαλλοτρίωση και καταστροφή τζαμιών, χαμάμ, τεκέδων κλπ είχαν ως στόχο τη μουσουλμανική παρουσία στα αστικά κέντρα. Από την άλλη πλευρά, η έλλειψη λογοδοσίας για τη διαχείριση των βακουφίων διευκόλυνε τις υπερβολικές και αναίτιες πωλήσεις βακουφικών περιουσιών από τα μουσουλμανικά διοικητικά συμβούλια και τους *Μουφτήδες* (κυρίως στη Ξάνθη την περίοδο 1958-1963).

Στο πλαίσιο της νομοθετικής μεταρρύθμισης του 1980, μια σειρά διαταγμάτων και νόμων διέταξαν τους διαχειριστές των βακουφίων να δηλώσουν και να καταγράψουν την ακίνητη περιουσία των βακουφίων τους. Ο νόμος αυτός δεν εφαρμόστηκε ποτέ, αν και δόθηκαν πολλές παρατάσεις στην προθεσμία του. Πρόσφατα, το Προεδρικό Διάταγμα 2/2007 εξουσιοδότησε το Γενικό Γραμματέα να καλέσει τα διοικητικά συμβούλια των βακουφίων να καταγράψουν τις ακίνητες περιουσίες τους μέσα σε διάστημα δύο χρόνων, αλλά για μία ακόμη φορά το διάταγμα έμεινε ανενεργό.

Τέλος, με την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης της διαδικασίας εγγραφής στο κτηματολόγιο στα αστικά κέντρα της Δυτικής Θράκης το 2009, τα μειονοτικά βακούφια άρχισαν να αποκτούν υπόσταση ως νομικά πρόσωπα με δική τους περιουσία. Στην Κομοτηνή, 35 βακούφια κατέγραψαν περισσότερα από 150 ακίνητα. Στη Ξάνθη, τα βακούφια έχουν ενωθεί σε ένα νομικό πρόσωπο στην κατοχή του οποίου βρίσκονται περίπου 90 ακίνητα. Ωστόσο, κανένα τζαμί στη Ξάνθη δεν έχει τίτλους κυριότητας. Υπάρχουν λίγα ακίνητα που ανήκουν σε βακούφια της Αλεξανδρούπολης και του Διδυμότειχου. Τα υπόλοιπα βακουφικά ακίνητα είναι διασκορπισμένα στα μειονοτικά χωριά στη Δυτική Θράκη, ενώ

32 Άρθρο 3, Νόμος υπ' αριθ. 3647, 27.02.2008. ΦΕΚ Α' 37, (2008).

ο ακριβής αριθμός τους δεν είναι γνωστός. Η καταγραφή των ακίνητων περιουσιών δεν ήταν εύκολο έργο, ιδίως σε ορεινές περιοχές όπου δεν υπάρχουν τίτλοι κυριότητας ούτε για τα ιδιωτικά ούτε για τα βακουφικά ακίνητα.

Η απόκτηση νέας ακίνητης περιουσίας μέσω δωρεάς ή αγοράς, πρέπει να πληροί τις βασικές απαιτήσεις που προβλέπει το αστικό δίκαιο. Πρέπει, δηλαδή, να υπογραφεί νόμιμο συμβόλαιο ενώπιον συμβολαιογράφου και να γίνει εγγραφή στο κτηματολόγιο. Μέχρι στιγμής, δεν έχει αναφερθεί κάποιο σημαντικό πρόβλημα όσον αφορά την απόκτηση ή χρήση ακίνητης περιουσίας από βακουφικό συμβούλιο. Το λεπτό ζήτημα της φορολόγησης των βακουφικών ιδιοκτησιών ρυθμίστηκε μόλις πρόσφατα. Σύμφωνα με το άρθρο 7 του νόμου 3554/2007, οι βακουφικές περιουσίες απαλλάσσονται από φορολογία ή άλλη νομική επιβάρυνση³³.

2. Τουρκία

Τα τελευταία πενήντα χρόνια δημεύθηκαν από το κράτος χιλιάδες ακίνητα που ανήκαν σε μη-μουσουλμανικά σχολικά, κοινωνικά, νοσοκομειακά και εκκλησιαστικά βακούφια. Πέρα από την αφαίρεση της διαχείρισης των βακουφίων που συζητήθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ένα ακόμη σημαντικό εργαλείο της κρατικής αυτής πολιτικής ήταν η επαίσχυντη και κακόβουλη χρήση της «Δήλωσης του 1936». Κατόπιν της υιοθέτησης του νόμου για τα βακούφια το 1935, η νεοσυσταθείσα τότε Δημοκρατία κάλεσε όλα τα βακούφια, μουσουλμανικά και μη, να δηλώσουν την ακίνητη περιουσία τους. Τα βακούφια ανταποκρίθηκαν σε αυτό το κάλεσμα και κατέθεσαν στο κράτος καταλόγους με την τότε ακίνητη περιουσία τους³⁴. Δεκαετίες αργότερα, οι κατάλογοι με τις ιδιοκτησίες που είχαν δηλωθεί στο κράτος το 1936 από τα μη-μουσουλμανικά βακούφια, ερμηνεύτηκαν από τη ΓΔΒ ως τα «ιδρυτικά καταστατικά» τους. Οι συνέπειες ήταν τραγικές για την ικανότητα αυτών των βακουφίων να διατηρήσουν τα περιουσιακά στοιχεία που είχαν αποκτήσει μετά το 1936. Βασισμένη στην έλλειψη οποιουδήποτε νομικού πλαισίου, η ΓΔΒ κατέληξε πως τα κοινοτικά βακούφια δεν είχαν το δικαίωμα κατοχής – μέσω αγοράς, πώλησης ή δωρεών – κανενός περιουσιακού στοιχείου που δεν αναγραφόταν στη Δήλωση του 1936, δηλαδή στα «ιδρυτικά καταστατικά».

Η παραπονημένη ερμηνεία απλών δηλώσεων ιδιοκτησίας ως ιδρυτικά καταστατικά βακουφίων επέτρεψε στη ΓΔΒ να κατασχέσει όλες τις ιδιοκτησίες που είχαν αποκτηθεί μετά το 1936 από μη-μουσουλμανικά βακούφια. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η πολιτική ξεκίνησε τη δεκαετία του '60, στο αποκορύφωμα της διαμάχης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας για το Κυπριακό. Το 1971, το 2^ο Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου επικύρωσε ομόφωνα αυτήν την παράνομη γραφειοκρατική πρακτική, αποφασίζοντας ότι «νομικά πρόσωπα που έχουν συσταθεί από μη-Τούρκους απαγορεύεται να κατέχουν ιδιοκτησία» σύμφωνα με το Τουρκικό δίκαιο³⁵. Η απόφαση αυτή υποστηρίχθηκε το 1974 από το Γενικό Πολιτικό Συμβούλιο του Αρείου Πάγου που βασίστηκε στον ίδιο συλλογισμό και χρησιμοποίησε σχεδόν παρόμοια διατύπωση³⁶. Η χρήση του όρου «Τούρκος» στον κανόνα που θα απαγόρευε στους μη-Τούρκους υπηκόους, αντί των υπηκόων διαφορετικής εθνικής καταγωγής, να κατέχουν περιουσία, ήταν προφανώς κάτι παραπάνω από παραδρομή της γλώσσας. Επέδειξε μια νοοτροπία που κατέτασσε τις μη-μουσουλμανικές μειονότητες αυτής της χώρας στην ίδια (και συγκεκριμένα κατώτερη) νομική θέση με τους αλλοδαπούς, αντί εκείνης των πολιτών με ίσα δικαιώματα. Πράγματι, το 1975, το 1^ο Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου πήγε ένα βήμα παραπέρα λέγοντας ότι «απαγορεύεται στους αλλοδαπούς στην Τουρκία να κατέχουν ιδιοκτησία», ξεκαθαρίζοντας έτσι οποιαδήποτε ασάφεια μπορεί να υπήρχε από τις αποφάσεις του 1971 και 1974³⁷. Αυτές οι δικαστικές αποφάσεις είχαν ως αποτέλεσμα τη μαζική κατάσχεση ακίνητης περιουσίας που ανήκε σε κοινοτικά βακούφια και τη μεταβίβασή τους στο κράτος, και σε μερικές περιπτώσεις σε τρίτους, κατά σαφή παράβαση των δικαιωμάτων των μη-μουσουλμανικών κοινοτήτων στην ιδιοκτησία, στο συνεταιρίζεσθαι, στη θρησκεία και στην αυτοδιαχείριση σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης, το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ).

33 Νόμος υπ' αριθ. 3554, 12.4.2007. ΦΕΚ Α' 80, 16.04.2007.

34 Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα αρμενικό νοσοκομειακό βακούφι, το Yedikule Surp Pirgic, δήλωσε στον κατάλογο με τις ιδιοκτησίες που κατέθεσε ότι «μπορεί να αποκτήσει επιπλέον ακίνητα στο μέλλον». Ωστόσο, η σημείωση αυτή δεν ήταν αρκετή για να προστατεύσει το βακούφι από την κατάσχεση των ιδιοκτησιών του στην οποία προέβη το κράτος τα επόμενα χρόνια. Οι συγγραφείς ευχαριστούν ιδιαίτερα τους Etyen Mahçupyan και Luiz Bakar που τους γνωστοποίησαν αυτό το συμβάν.

35 Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (Άρειος Πάγος, 2ο Πολιτικό Τμήμα), 4449 E., 4399 K., 06.07.1971.

36 Yargıtay Hukuk Genel Kurulu (Άρειος Πάγος, Γενικό Πολιτικό Συμβούλιο), 1971/2-820 E., 1974/505 K., 08.05.1974.

37 Για τη διακριτική μεταχείριση μη-μουσουλμάνων σε αυτές και σε άλλες αποφάσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου στην Τουρκία, βλέπε Baskin Oran, Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama (TESEV, 2004) σ. 83-87.

VI. Η νομοθεσία για τα βακούφια όπως αναπτύσσεται στην Ελλάδα και την Τουρκία

Το εκτελεστικό δίκαιο της Συνθήκης της Λοζάνης έχει πρόσφατα αναθεωρηθεί και στα δύο κράτη, αν και μέσω διαφορετικών πολιτικών διαδικασιών. Στην Ελλάδα, η *de facto* ανομολόγητη ισορροπία δυνάμεων μεταξύ της κυβέρνησης και της μειονοτικής ελίτ συχνά παραβλέπει τα όρια του νομικού πλαισίου. Στην Τουρκία, ενώ έχει σημειωθεί πρόοδος στην αναγνώριση των πολυαναμενόμενων – κατά Λοζάνη – δικαιωμάτων των μη-μουσουλμανικών βακουφίων, υπάρχουν ακόμη σημαντικά προβλήματα τόσο στην ουσία όσο και την εφαρμογή των νέων νόμων. Λόγω αυτού, πολλές είναι οι περιπτώσεις που οι αναθεωρήσεις δεν έχουν κανένα νόημα.

A. Ελλάδα

Το Δεκέμβριο του 2007 συζητήθηκε στην Ελληνική Βουλή ο νέος νόμος για τα βακούφια, ο οποίος υιοθετήθηκε εν τέλει το Φεβρουάριο του 2008 (νόμος 3647/2008)³⁸. Η συζήτηση δεν άγγιξε τα ουσιαστικά ζητήματα γύρω από τα βακούφια, όπως η αβεβαιότητα της εφαρμογής του Ισλαμικού δικαίου στα κοινοτικά βακούφια, αλλά ούτε και επέφερε ριζικές τροποποιήσεις στο προσχέδιο που κατέθεσε η κυβέρνηση. Επίσης, δεν κατατέθηκε στη Βουλή κατάλογος με τα βακουφικά ακίνητα.

Για τους σκοπούς της εκλογής των μελών των διοικητικών συμβουλίων και της καταγραφής των ακινήτων, ο νόμος ορίζει ένα βακούφι ως εξής:

«Βακούφιο είναι αφιέρωμα κατά τον Ιερό Ισλαμικό Νόμο, που περιλαμβάνει ακίνητα η/και κινητά περιουσιακά στοιχεία η πρόσδοδο υπέρ ευσεβούς, αγαθοεργού, κοινωφελούς γενικά σκοπού η υπέρ φιλανθρωπικού, θρησκευτικού, ευαγούς ιδρύματος, που είτε υπάρχει είτε ιδρύεται για μη κερδοσκοπικό σκοπό»³⁹.

Ο νόμος 3647/2008 αναγνωρίζει τον *de facto* διαχωρισμό των βακουφικών περιουσιών σε τρεις ομάδες. Πρώτον, στην Κομοτηνή, τη Ξάνθη και το Διδυμότειχο, υπό κεντρική διαχείριση. Δεύτερον, οι διασκορπισμένες βακουφικές περιουσίες στα χωριά που εξακολουθούν να βρίσκονται υπό τοπική διαχείριση. Τρίτον, τα σχολικά βακούφια (μία κατηγορία που προέρχεται από το Οθωμανικό *μααρίφ* βακούφι) κατατάσσονται ως ξεχωριστή ομάδα για να μην υπόκεινται στα διοικητικά συμβούλια της πόλης. Για πρώτη φορά, δεν υπάρχει στο νόμο η αναφορά στη ρήτρα περί αμοιβαιότητας, ενώ τα βακούφια αναφέρονται ρητώς ως νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου. Επιπλέον, τα βακούφια κοινοτήτων που πλέον δεν υφίσταντο, τίθενται υπό τη διαχείριση του εγγύτερου διοικητικού συμβουλίου, διάταξη θετική που μπορεί να αποσοβήσει την απώλεια βακουφικής περιουσίας. Τέλος, για μία ακόμη φορά, τα βακούφια στη Ρόδο και την Κω δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του βακουφικού νόμου, διατηρώντας έτσι σε ισχύ ένα προπολεμικό ιταλικό διάταγμα⁴⁰. Στην πράξη δεν διενεργούνται εκλογές για την ανάδειξη των μελών των διαχειριστικών συμβουλίων των δύο αυτών βακουφίων. Ο νέος νόμος επιτρέπει τη διάθεση των βακουφικών εσόδων για αποκλειστικούς και συγκεκριμένους σκοπούς που απαριθμεί, περιορίζοντας την αποφασιστική αρμοδιότητα του διαχειριστικού συμβουλίου.

Αν και ο νόμος κάνει απευθείας αναφορά στο ισλαμικό δίκαιο ως πηγή δικαίου, δεν διευκρινίζει το ζήτημα της ουσιαστικής εφαρμογής του. Συγκεκριμένα, προβλέπει ότι κάθε μελλοντικό μουσουλμανικό βακούφι θα διέπεται

38 Νόμος υπ' αριθ. 3647.

39 Άρθρο 2.

40 Διάταγμα υπ' αριθ. 12, 1925. Διατηρείται σε ισχύ από το άρθρο 7 του Βασιλικού Διατάγματος της 09.05.1947, ΦΕΚ Α' 97, (1947).

τόσο από το αστικό δίκαιο περί ιδρυμάτων, όσον αφορά τη σύσταση και τη διοίκησή του, όσο κι από το νόμο για τα μουσουλμανικά βακούφια, αναφορικά με τη διαχείρισή του.

Ο νόμος προβλέπει εκλογές για τα διοικητικά συμβούλια υπό τη στενή εποπτεία εκπροσώπου της κεντρικής κυβέρνησης στην περιοχή, καθώς επίσης των τοπικών *Μουφτήδων* και *Ιμάμηδων*, οι ρόλοι των οποίων δεν προσδιορίζονται με σαφήνεια. Ο Γραμματέας της Περιφέρειας είναι εξουσιοδοτημένος να συγκροτήσει, εξαιρετικώς, μία ομάδα βακουφίων υπό ειδική επιτροπή και να οργανώσει εκλογές. Σε περίπτωση μη διεξαγωγής εκλογών, η κυβέρνηση μπορεί να διορίσει μέλη της επιτροπής της δικής της επιλογής. Μία τέτοια αποφασιστική αρμοδιότητα δύσκολα συμβαδίζει με το άρθρο 40 της Συνθήκης της Λοζάνης που αναγνωρίζει αυτονομία στα συμβούλια των βακουφίων. Ο εποπτικός ρόλος του Μουφτή στις διαχειριστικές επιτροπές εγείρει ένα ακόμη ερώτημα λόγω της αμφισβητήσιμης νομιμότητάς του στη Δυτική Θράκη (εξαιτίας της διαμάχης περί εκλογών) και το νομικό εύρος της εποπτικής του δύναμης στις βακουφικές περιουσίες.

Στην πράξη, η διάταξη του νόμου 3647/2008 περί εκλογής διαχειριστικών επιτροπών δεν έχει εφαρμοστεί. Οι παλιές (διορισμένες) επιτροπές παραμένουν εν ενεργεία, μία σε κάθε πόλη της Δυτικής Θράκης. Επισύροντας την προσοχή σε αυτό το γεγονός, η ΚΣΣΕ κάλεσε την Ελλάδα να εφαρμόσει το νόμο 3647/2008, «οι διατάξεις του οποίου πρέπει να είναι σε θέση να ρυθμίσουν σε ουσιαστικό βαθμό τα προβλήματα - άλυτα για αρκετές δεκαετίες - που σχετίζονται με το νομικό καθεστώς των βακουφίων»⁴¹.

Ο νόμος διαμορφώθηκε μέσα από πολιτικές σκοπιμότητες που απέκλεισαν τη μουσουλμανική μειονότητα από τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Οι επικεφαλής της μειονότητας τον κατήγγειλαν διότι δεν είχε επιτύχει ένα ικανοποιητικό βαθμό αυτονομίας προκειμένου να ελέγχει την εποπτική δύναμη των διορισμένων Μουφτήδων και των ελληνικών αρχών, δηλώνοντας ότι «απορρίπτουν το νόμο» και, ως εκ τούτου, «δεν θα τον εφαρμόσουν»⁴².

Από την άλλη πλευρά, οι νομικά θεμιτές απαιτήσεις των μειονοτικών κοινοτήτων για αυτοδιοίκηση δεν συνδυάστηκαν με συζήτηση για εσωτερική λογοδοσία βασιζόμενη σε χρηστή διοίκηση, διαφάνεια και συλλογική διαχείριση. Προς το παρόν, ούτε η κυβέρνηση ούτε η πολιτική ελίτ της μειονότητας είναι έτοιμες να αναλογιστούν τέτοια ζητήματα. Καθώς η μειονοτική ελίτ κατήγγειλε το νόμο για υπερβολική κυβερνητική ανάμειξη στα μειονοτικά ζητήματα, δεν έχουν ακόμη διεξαχθεί εκλογές, και τα μέλη των διοικητικών συμβουλίων εξακολουθούν να είναι διορισμένα, και όχι εκλεγμένα. Λογοδοσία και διαφάνεια σε θέματα διαχείρισης αποτελούν αρχές που τηρούνται ελάχιστα, αν όχι καθόλου, από τους διαχειριστές των βακουφίων που δεν υπόκεινται σε εσωτερικό ή εξωτερικό οικονομικό έλεγχο. Για παράδειγμα, μόνον το διοικητικό συμβούλιο της Κομοτηνής μόλις ξεκίνησε να δημοσιεύει τον ετήσιο προϋπολογισμό και τους λογαριασμούς το, και αυτό μόλις το 2007.

B. Τουρκία

Η προϋπόθεση της μειονοτικής προστασίας για προσχώρηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), καθώς επίσης οι υποθέσεις των ελληνορθόδοξων και αρμενικών βακουφίων ενώπιον του ΕΔΑΔ, υποχρέωσαν την τουρκική κυβέρνηση να ασχοληθεί τα τελευταία χρόνια με τα προβλήματα ιδιοκτησίας και αυτοδιαχείρισης των κοινοτικών βακουφίων. Ο νόμος για τα βακούφια τροποποιήθηκε τον Αύγουστο 2002 (νόμος υπ' αριθ. 4771), τον Ιανουάριο 2003 (νόμος υπ' αριθ. 4778) και τον Ιούλιο 2003 (νόμος υπ' αριθ. 4928) αναγνωρίζοντας για πρώτη φορά δικαίωμα αγοράς, πώλησης και χρήσης ιδιοκτησίας με κάθε άλλο τρόπο⁴³. Ο εκτελεστικός κανονισμός που υιοθετήθηκε από τη ΓΔΒ για την εφαρμογή του νόμου 4778/2003, απαρίθμησε τα 160 μη-μουσουλμανικά βακούφια που ήταν επίσημα αναγνωρισμένα ως «κοινοτικά βακούφια» και ως εκ τούτου δικαιούνταν να επωφεληθούν από το νόμο⁴⁴. Ωστόσο, ο κανονισμός αυτός όχι μόνο δεν ανέφερε τα περιουσιακά στοιχεία των 160 βακουφίων, αλλά απέκλεισε από τον κατάλογο άλλα μη-μουσουλμανικά βακούφια εμποδίζοντας τα έτσι να ασκήσουν τα δικαιώματα που τους αναγνώριζαν οι νέοι νόμοι – δικαιώματα που θα έπρεπε να τους είχαν ήδη εκχωρηθεί σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης. Τα ζητήματα αυτά αποτέλεσαν το αντικείμενο δύο δικαστικών υποθέσεων: 1) όταν η ΓΔΒ εμπόδισε ένα αρμενικό βακούφι που δεν αναγραφόταν στον

41 ΚΣΣΕ, Ψήφισμα 1704, παρ. 18.4.

42 Ανώτατη Συμβουλευτική Επιτροπή της Τουρκικής Μειονότητας της Δυτικής Θράκης, δελτίο τύπου της 19.2.2008.

43 Οι τροποποιήσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν μέσω «νόμων πακέτο» που περιέχουν τροποποιήσεις σε διαφορετικούς νόμους, συμπεριλαμβανομένου του νόμου για τα βακούφια. Αυτοί οι «νόμοι πακέτο» είναι: νόμος υπ' αριθ. 4771, 03.08.2002, ΦΕΚ 24841, 09.08.2002, νόμος υπ' αριθ. 4778, 02.01.2003, ΦΕΚ 24990, 11.01.2003 και νόμος υπ' αριθ. 4928, 15.07.2003, ΦΕΚ 25173, 19.07.2003. Για περισσότερα σχετικά με τους νόμους αυτούς, βλέπε Kurban and Hatemi, 2009.

44 Βλέπε Παράρτημα Β για κατάλογο βακουφίων που έχουν επισήμως αναγνωρισθεί ως κοινοτικά βακούφια.

κανονισμό να υπαχθεί στους νέους νόμους⁴⁵, και 2) όταν η αίτηση ενός βακουφίου Χαλδαιών⁴⁶ που συμπεριλαμβανόταν στον εν λόγω κατάλογο, απορρίφθηκε με την αιτιολογία ότι στερούταν νομικής προσωπικότητας. Το παράδειγμα του βακουφίου των Χαλδαιών αποδεικνύει τις αντιφάσεις στην κρατική πολιτική. Ενώ ένας κυβερνητικός φορέας αναγνωρίζει τη νομική προσωπικότητα ενός βακουφίου συμπεριλαμβάνοντάς το στον κατάλογο των επίσημα αναγνωρισμένων βακουφίων, ο ίδιος φορέας απορρίπτει την αίτηση του ίδιου βακουφίου για εγγραφή της περιουσίας του κατ'εφαρμογή του νέου νόμου, με την αιτιολογία ότι στερείται νομικής προσωπικότητας.

1. Νόμος υπ' αριθ. 5737: Κάποια πρόοδος σε ζητήματα περιουσίας και διαχείρισης

Παρά τα περιορισμένα αλλά σημαντικά βήματα που εισήγαγαν οι τροποποιήσεις του 2002-2003, το κύριο ζήτημα σχετικά με τα κοινοτικά βακούφια – η επιστροφή των κατελιημένων περιουσιών ή η καταβολή δίκαιης αποζημίωσης – δεν ετέθη⁴⁷. Για να καλυφθεί εν μέρει το κενό, ο νόμος υπ' αριθ. 5737 υιοθετήθηκε το Φεβρουάριο 2008⁴⁸, τον ίδιο μήνα που η Ελλάδα υιοθέτησε το δικό της καινούριο νόμο για τα βακούφια. Ο νόμος αυτός αντικατέστησε όλους τους προηγούμενους νόμους για τα βακούφια (νόμοι υπ' αριθ. 4771, 4778 και 4928). Όπως και στην Ελλάδα, ο νόμος σχεδιάστηκε από την κυβέρνηση χωρίς να συμβουλευτεί τις μη-μουσουλμανικές μειονότητες ή να δώσει την πρόβλεψη προσοχή στα αιτήματά τους. Όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, ενώ ο νόμος κάνει ένα σχετικά σημαντικό βήμα εμπρός, δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες και αποτυγχάνει να λύσει τα βασικά προβλήματα των μη-μουσουλμανικών βακουφίων⁴⁹.

Ο νόμος 5737/2008 ήταν αυτός που για πρώτη φορά αντιμετώπισε το ζήτημα της επιστροφής δημευμένων περιουσιών στα βακούφια από τα οποία είχαν κατασχεθεί. Το μεταβατικό άρθρο 7 επιτρέπει την επιστροφή μόνο όσων ακίνητων ιδιοκτησιών είχαν δηλωθεί από τα βακούφια το 1936 και στη συνέχεια δημεύτηκαν από το κράτος, τα οποία είναι ακόμη υπό την κατοχή τους. Πρόκειται σίγουρα για ένα μεγάλο βήμα προς το τέλος μίας παράνομης και συστηματικής τακτικής δήμευσης βακουφικών περιουσιών, καθώς επίσης ένα βήμα προς την αποκατάσταση των θυμάτων αυτής της τακτικής. Ωστόσο, λόγω του περιορισμένου πεδίου εφαρμογής του, ο νόμος εν τέλει κάνει διακρίσεις, είναι άδικος και ελλιπής: εφαρμόζεται μόνο σε ιδιοκτησίες που έχουν αναγραφεί στη Δήλωση του 1936 και δεν αναφέρεται στην επιστροφή δημευμένων βακουφικών περιουσιών που αποκτήθηκαν μετά το 1936, αλλά ούτε και στη δίκαιη αποζημίωση των δημευμένων περιουσιών που πουλήθηκαν στη συνέχεια σε τρίτους. Ο νόμος δεν προβλέπει επίσης την επιστροφή ακινήτων που δηλώθηκαν στο όνομα κάποιου μέλους της κοινότητας (ένα ψευδώνυμο, *nam-i müstear*) ή στην Παναγία ή σε κάποιον Άγιο (ένα εικονικό όνομα, *nam-i mevhum*), και στη συνέχεια αφαιρέθηκαν από τα κοινοτικά βακούφια με δικαστικές αποφάσεις⁵⁰. Οι περιορισμοί αυτοί γεννούν ερωτηματικά για την πραγματική πρόθεση του νομοθέτη. Αν σκοπός ήταν να αποκατασταθεί μία παλιά αδικία, τότε όλοι όσοι υπέφεραν από αυτήν την πολιτική, θα έπρεπε να αποζημιωθούν. Εντούτοις, φαίνεται ότι σκοπός ήταν να αποφευχθεί το κακό και να απαλυνθούν οι πιέσεις της ΕΕ και του ΕΔΑΔ.

Ο νόμος έδωσε στα βακούφια διορία 18 μηνών να ολοκληρώσουν τις αιτήσεις τους για επιστροφή των δημευμένων περιουσιών τους, με προθεσμία λήξης την 27^η Αυγούστου 2009. Δικηγόροι μη-μουσουλμανικών βακουφίων υπογράμμισαν ότι η πρόβλεψη προθεσμίας για τη διεκδίκηση ιδιοκτησιών που είχαν καταληφθεί παράνομα, αντιβαίνει στο δικαίωμα στην περιουσία. Τονίζοντας τις δυσκολίες στην αξιολόγηση εγγράφων που αποδεικνύουν την ιδιοκτησία, ισχυρίζονται ότι τα βακούφια θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να υποβάλουν τις αιτήσεις τους οποτεδήποτε είναι σε θέση να προσκομίσουν νέα έγγραφα υποστηρικτικά των αιτήσεών τους⁵¹.

Ο νόμος 5737/2008 δεν βάζει τέλος στην πρακτική της ΓΔΒ για δήμευση των βακουφίων. Αντιθέτως, νομιμοποιεί την παράνομη αυτή γραφειοκρατική πρακτική παρέχοντας, για πρώτη φορά, νομικό έρεισμα για κάτι τέτοιο. Το άρθρο

45 Στην απόφασή του της 15ης Νοεμβρίου 2005, το Διοικητικό Δικαστήριο απεφάνθη υπέρ του αρμενικού σχολικού βακουφίου βασιζόμενο, επίσης, σε μία επιστολή μη-αντίρρησης από τις ένοπλες δυνάμεις. Εκκρεμεί ακόμη η έφεση της ΓΔΒ. Για περισσότερα βλέπε Kurban and Hatemi, 2009.

46 Για περισσότερα σχετικά με την υπόθεση του Εκκλησιαστικού Βακουφίου των Χαλδαιών Καθολικών, βλέπε Kurban and Hatemi, *The Story of an Alien(ation)...*, σ. 25-26.

47 Νομικά, τα κοινοτικά βακούφια θα έπρεπε να μπορούν να ζητήσουν αποζημίωση για τα περιουσιακά τους στοιχεία που πέρασαν σε τρίτους από την Vakifbank, κρατική τράπεζα που κεφαλαιοποίησε τα κέρδη της ΓΔΒ όλα τα χρόνια από την πώληση δημευμένων ιδιοκτησιών, ενώ το μίσθωμα της ακίνητης περιουσίας ανήκε στα κατελιημένα βακούφια. Για τη δυνατότητα αξίωσης αποζημίωσης από την Vakifbank, βλέπε Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, *Τα βακούφια των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στον ευρωπαϊκό δρόμο της Τουρκίας*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα (2010) (υπό έκδοση).

48 Νόμος υπ' αριθ. 5737, 20.02.2008. ΦΕΚ 26800, 27.02.2008.

49 Για τις κριτικές μη-μουσουλμάνων σχετικά με την ουσία του νόμου, βλέπε Kurban and Hatemi, 2009.

50 Για λεπτομερή αναφορά στα είδη περιουσιών που αποκλείστηκαν από το περιεχόμενο του μεταβατικού άρθρου 7, βλέπε Kurban and Hatemi, 2009.

51 Συνέντευξη με τον Σεμπού Ασλανκίλ, Κωνσταντινούπολη, 31 Μαΐου 2010.

7(2) του νέου νόμου προβλέπει: «Βακούφια που είχαν συμπεριληφθεί στον κατάλογο κατελιγμένων βακουφίων πριν την ημερομηνία ισχύος αυτού του νόμου, καθώς επίσης βακούφια που μπορεί να συμπεριληφθούν μεταξύ των κατελιγμένων σύμφωνα με αυτό το νόμο, δεν θα μπορούν πλέον να εκλέγουν και να διορίζουν διαχειριστές».

Σε θετικό επίπεδο, ο νόμος 5737/2008 επιτρέπει για πρώτη φορά στις μη-μουσουλμανικές μειονότητες να εκπροσωπούνται στη Γενική Συνέλευση της ΓΔΒ, αν και μπορούν να στείλουν ένα μόνο κοινό εκπρόσωπο από όλες τις διαφορετικές μη-μουσουλμανικές κοινότητες. Μετά την ανακοίνωση του προσχέδιου του νόμου 5737/2008, οι μη-μουσουλμανικές κοινότητες χαρακτήρισαν αντιδημοκρατική και άδικη την προϋπόθεση να εκπροσωπούνται από ένα μόνο πρόσωπο. Η κυβέρνηση αρνήθηκε, ωστόσο, να τροποποιήσει τη διάταξη αυτή. Τελικά, οι μη-μουσουλμανικές κοινότητες συμφώνησαν να ορίσουν τον Λάκη Βίγκα, μέλος της ελληνορθόδοξης κοινότητας, πρώτο εκπρόσωπο των κοινοτικών βακουφίων στη Γενική Συνέλευση της ΓΔΒ.

Εάν ένας αντίκτυπος της διαδικασίας ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ ήταν η σταδιακή άμβλυνση της θέσης του τουρκικού κράτους όσον αφορά τις εκλογές συμβουλίων στα βακούφια, μια άλλη συνέπεια ήταν η εμφάνιση ενός πολιτικού χώρου για δημοκρατικό διάλογο στο εσωτερικό των μη-μουσουλμανικών κοινοτήτων. Παρακινούμενοι από τη γενικότερη διαδικασία εκδημοκρατισμού στην Τουρκία, ομάδες της κοινωνίας των πολιτών, εφημερίδες, οργανώσεις νέων και παράγοντες που επηρεάζουν την κοινή γνώμη στην αρμενική, και λιγότερο στην ελληνορθόδοξη, κοινότητα άρχισαν να εκφράζονται περισσότερο προς την ελίτ τους απαιτώντας διακοινοτική λογοδοσία, διαφάνεια και δημοκρατία. Ενώ επέκριναν δημόσια το κράτος για τις άδικες πολιτικές διακρίσεων έναντι των βακουφίων, οι μη-μουσουλμάνοι εξέφρασαν και τη δυσαρέσκειά τους για το «παλιό κατεστημένο» στο εσωτερικό των κοινοτήτων τους, τους οποίους θεώρησαν υπεύθυνους για την κακή διαχείριση των βακουφίων και των περιουσιών τους, και τους κατηγορήσαν για έλλειψη βούλησης, οράματος ή ικανότητας να αμφισβητήσουν αποτελεσματικά τις κρατικές πολιτικές περιουσιών στα δικαστήρια. Η αντίσταση του Αρμενικού Πατριαρχείου στο κάλεσμα για εκλογή νέου Πατριάρχη, παρά τη νοητική ανικανότητα του παρόντος Πατριάρχη, και η άρνηση των συμβουλίων δύο σημαντικών Ελληνορθόδοξων βακουφίων (του Μπαλουκλή και του Κοντοσκαλιού) να διεξάγουν εκλογές για το συμβούλιο τη στιγμή που το κράτος τους το επέτρεψε, εκλαμβάνονται από μη-μουσουλμάνους υπέρμαχους της μεταρρύθμισης ως σημάδια αντίστασης στην πολιτική αλλαγή και τη δημοκρατική διακυβέρνηση.

2. Η εγκύκλιος της ΓΔΒ: Η γραφειοκρατία αντιστέκεται στην επιστροφή ακινήτων

Αυτά τα ουσιαστικά προβλήματα επιδεινώθηκαν από τη γραφειοκρατική αντίσταση στην εφαρμογή των ήδη περιορισμένων βελτιώσεων του νόμου. Πιο συγκεκριμένα, πάνω από δύο χρόνια από τη θέσπιση του νόμου, η ΓΔΒ δεν έχει ακόμη υιοθετήσει έναν εκτελεστικό κανονισμό προκειμένου να υπάρξει καθοδήγηση για την εφαρμογή του. Ωστόσο, έχει υιοθετήσει μία εξαιρετικά προβληματική εγκύκλιο που αφορά ειδικά το μεταβατικό άρθρο 7 του νόμου επιβάλλοντας στους αιτούντες ένα ιδιαίτερα μεγάλο βάρος αποδείξεως για να μπορέσουν να αξιώσουν τις κατελιγμένες περιουσίες τους⁵². Μία εγκύκλιος της 13^{ης} Μαΐου 2008 απαιτεί από τα βακούφια να υποβάλουν, μεταξύ άλλων, τις δηλώσεις που είχαν καταθέσει το 1936, ένα επίσημο έγγραφο (όπως, λογαριασμό ηλεκτρικού κλπ, μισθωτήριο συμβόλαιο ακινήτου ή αποδεικτικό φόρου περιουσίας) αποδεικνύοντας ότι το περιουσιακό στοιχείο είναι ακόμη στην κατοχή τους, καθώς επίσης τον αριθμό κτηματολογίου του εν λόγω περιουσιακού στοιχείου. Πρόκειται όμως για έγγραφα που είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προσκομίσουν⁵³. Επιπλέον, το γεγονός ότι ζητείται από τα βακούφια να παρουσιάσουν λογαριασμούς ηλεκτρικού κλπ για ιδιοκτησίες που έχουν κατασχεθεί από το ίδιο το κράτος, αποδεικνύει πόσο παράλογη μπορεί να καταντήσει η ανεξέλεγκτη και αυθαίρετη γραφειοκρατική εξουσία.

Ζητώντας από τους αιτούντες την υποβολή εγγράφων που δεν απαιτούνται από το νόμο, η εγκύκλιος αυτή περιορίζει τα δικαιώματα που έχει αναγνωρίσει η Βουλή στα κοινοτικά βακούφια, υποβάλλοντάς τα στην αυθαίρετη κρίση της γραφειοκρατίας. Η εγκύκλιος αγνοεί τη βασική νομική αρχή ότι αιτούντες που ισχυρίζονται πως έχουν παραβιαστεί τα δικαιώματά τους, είναι υποχρεωμένοι να αποδείξουν μόνο μια *prima facie* υπόθεση, δηλαδή να παρουσιάσουν επαρκή αποδεικτικά στοιχεία για να υποστηρίξουν το νομικό τους αίτημα. Κατόπιν τούτου, το βάρος αποδείξεως εξαρτάται από το μέρος που κατηγορείται ότι διέπραξε την παράβαση. Το να απαιτείται από τα βακούφια να παρουσιάσουν έγγραφα που δεν έχουν και δεν μπορούν να αποκτήσουν καθιστά αδύνατη την επιστροφή των κατασχεμένων περιουσιών στους νόμιμους ιδιοκτήτες τους. Είναι δύσκολο να εμπνεύσει εμπιστοσύνη η ΓΔΒ από τη στιγμή που ζητάει από τα

52 «Το ανακοινωθέν υπ' αριθ. 2008/6 περί Εφαρμογής του Μεταβατικού Άρθρου 7 του Νόμου 5737 για τα Βακούφια» συνημμένο στην επιστολή του Πρωθυπουργού της Τουρκικής Δημοκρατίας, Γενική Διεύθυνση Βακουφίων, με αριθμό Β.02.1.VGM.0.12.00.00.303/99-8666726 και ημερομηνία την 13 Μαΐου 2008.

53 Για τον πλήρη κατάλογο των απαιτούμενων - από την εγκύκλιο - εγγράφων, βλέπε Kurban and Hatemi, 2009.

βακούφια να προσκομίσουν έγγραφα για συναλλαγές που πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του '50 και του '60, ή να καταθέσουν τις δηλώσεις που έκαναν το 1936. Κυρίως όσον αφορά τις δηλώσεις του 1936, το κτηματολόγιο και τις δικαστικές αποφάσεις, όλα αυτά είναι επίσημα έγγραφα που κρατούνται – ή θα έπρεπε να κρατούνται – στο επίσημο αρχείο του κράτους. Αν κάποιο έγγραφο έχει χαθεί, τότε το κράτος είναι αναμφισβήτητα πιο αρμόδιο να το βρει απ' ό,τι ένα βακούφι. Δικηγόροι των μη-μουσουλμανικών βακουφίων όντως τονίζουν ότι δεν έχουν πρόσβαση στις δηλώσεις του 1936 των εντολέων τους.

Μάλιστα, δικηγόροι των αρμενικών βακουφίων κατέθεσαν αίτηση για να ακυρώσουν την εγκύκλιο του Μαΐου 2008. Η αίτηση εκκρεμεί στα διοικητικά δικαστήρια.

3. Ο νόμος και η εγκύκλιος στην εφαρμογή τους: Διατηρείται το status quo

Μέχρι το τέλος Φεβρουαρίου 2010 είχαν κατατεθεί περισσότερες από 1.400 αιτήσεις για επιστροφή ακινήτων σύμφωνα με το νόμο 5737. Από αυτές, 774 ανήκαν στην ελληνορθόδοξη κοινότητα και 452 στην αρμενική⁵⁴. Τα κοινοτικά βακούφια στις επαρχίες της Αντιόχειας, του Ντιγιαρμπακίρ, του Μαρντίν και της Κωνσταντινούπολης κατέθεσαν αιτήσεις για την επιστροφή των ακινήτων περιουσιών τους. Τα περισσότερα από αυτά τα βακούφια δεν έλαβαν επίσημη απάντηση στα αιτήματά τους για μήνες. Ανησυχώντας μήπως χάσουν το δικαίωμά τους να προσφύγουν στη δικαιοσύνη μέσα σε διάστημα 60 ημερών από την έναρξη ισχύος του νόμου, μερικά βακούφια κατέφυγαν σε διοικητικά δικαστήρια με την αιτιολογία ότι δεν εφαρμόζεται ο νόμος. Ωστόσο, δικηγόροι εκτιμούν ότι τα δικαστήρια δεν θα εκδώσουν τις αποφάσεις τους για τουλάχιστον δύο χρόνια επισημαίνοντας τις καθυστερήσεις στα δικαστήρια και την αργή δικαστική διαδικασία στην Τουρκία⁵⁵.

Τον Μάρτιο 2010, ο Αναπληρωτής Πρωθυπουργός της Τουρκίας Μπουλέντ Αρίντς ανακοίνωσε το αποτέλεσμα των αιτήσεων για την επιστροφή 1.410 ακινήτων. Η ΓΔΒ συμφώνησε να επιστρέψει 96 μόνο ακίνητα στους νόμιμους κατόχους τους. Τριακόσιες σαράντα επτά αιτήσεις απερρίφθησαν αμέσως. Για τις υπόλοιπες 943 δόθηκε διορία δύο μηνών⁵⁶ στους αιτούντες προκειμένου να συλλέξουν όσα έγγραφα έλειπαν (575 απερρίφθησαν για έλλειψη τίτλων ιδιοκτησίας στο κτηματολόγιο και άλλες 368 για αποτυχία προσκόμισης απαραίτητων στοιχείων και εγγράφων προς απόδειξη της κυριότητας). Οι εγκεκριμένες αιτήσεις αφορούσαν την επιστροφή 68 ιδιοκτησιών σε έντεκα Ελληνορθόδοξα βακούφια, την επιστροφή 25 ιδιοκτησιών σε οκτώ Αρμένικα βακούφια, την επιστροφή 2 ιδιοκτησιών σε δύο Εβραϊκά βακούφια, και τέλος, την επιστροφή 1 ιδιοκτησίας σε ένα Βουλγαρικό βακούφι. Καμία από τις αιτήσεις των Ασυριακών βακουφίων δεν έγινε αμέσως αποδεκτή⁵⁷.

Είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό το γεγονός ότι 347 αιτήσεις απερρίφθησαν και 943 επεστράφησαν για επιπλέον έγγραφα. Οι δικηγόροι των κοινοτικών βακουφίων δηλώνουν ότι έχουν ήδη καταθέσει όλες τις πληροφορίες που διαθέτουν, ενώ είναι σχεδόν ανέφικτο να παρουσιάσουν περαιτέρω συμπληρωματικά έγγραφα. Τονίζοντας ότι ενώ σκοπός του νέου νόμου είναι η επιστροφή των από δεκαετίες κατασχεμένων ιδιοκτησιών, είναι αδύνατο να εντοπίσουν έγγραφα που δεν υπάρχουν πια ή να δώσουν πληροφορίες που δεν έχουν. Ο Λάκης Βίγκας, εκπρόσωπος όλων των μειονοτικών βακουφίων στη Γενική Συνέλευση της ΓΔΒ, συμμερίζεται την απογοήτευση των δικηγόρων. Υπογραμμίζοντας ότι το πρόβλημα πηγάζει κυρίως από το προβληματικό πεδίο εφαρμογής του νέου νόμου που δεν προβλέπει την επιστροφή όλων των κατασχεμένων ιδιοκτησιών, ο Βίγκας κατακρίνει τη γραφειοκρατία που αντιστέκεται στην εφαρμογή του νόμου, καθώς ζητάει από τα βακούφια να παρουσιάσουν τίτλους ιδιοκτησίας που είχαν ήδη δηλώσει στο κράτος το 1936⁵⁸. Ο πιο κρίσιμος δημόσιος φορέας για την εφαρμογή του νόμου είναι το κτηματολόγιο στο οποίο έχει ανατεθεί η έκδοση τίτλων ιδιοκτησίας στα κοινοτικά βακούφια για την ακίνητη περιουσία που δικαιούνται να τους επιστραφεί σύμφωνα με το νόμο. Ωστόσο, όταν «συναλλάσσεται με κάποιον Αρμένιο», το κτηματολόγιο καθυστερεί τη διεκπεραίωση των αιτήσεων με τη δικαιολογία ότι τα ακίνητα αυτά δεν έχουν τίτλους ιδιοκτησίας ή άλλα απαιτούμενα έγγραφα⁵⁹. Με άλλα λόγια, το τουρκικό κτηματολόγιο καθορίζει την εφαρμογή του νόμου και ως εκ τούτου τη δυνατότητα των μη-μουσουλμάνων να ασκήσουν ένα δικαίωμα που τους αναγνώρισε το Κοινοβούλιο, με βάση την ικανότητά τους να προσκομίσουν έγγραφα που είναι κατά βάση αδύνατον να προσκομιστούν.

54 "Gözler VGM'den gelen dosyalara çevrildi" (Όλα τα μάτια είναι απαντήσεις της ΓΔΒ), Agos, 5 Μαρτίου 2010.

55 Azınlık Vakıfları Hâlâ Beklemede" (Τα μειονοτικά βακούφια περιμένουν ακόμη), Agos, 26 Φεβρουαρίου 2010.

56 Η εγκύκλιος του Μαΐου 2008 έδωσε παράταση δύο μόνο μηνών για την ολοκλήρωση των ελλείπων αιτήσεων. Στις 21 Απριλίου 2010, η ΓΔΒ ενέκρινε περαιτέρω παράταση μέχρι τις 16 Ιουλίου 2010.

57 "Sonuçlar Tatmin Etmedi" (Τα αποτελέσματα δεν κατάφεραν να ανταποκριθούν στις προσδοκίες), Agos, 19 Μαρτίου 2010.

58 ό.π.

59 Συνέντευξη με τον Σεμπού Ασλανκίλ, Κωνσταντινούπολη, 31 Μαΐου 2010.

Παρόμοιες αιτήσεις υπέβαλαν και τα κοινοτικά βακούφια των Ελληνορθόδοξων εκκλησιών στην Τένεδο και την Ίμβρο⁶⁰. Ο Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Τένεδο κατέθεσε αίτηση για την επιστροφή 46 ακίνητων περιουσιών, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων που αποτελούσαν ήδη το αντικείμενο νομικής διαμάχης σε τοπικά και περιφερειακά δικαστήρια, καθώς επίσης στο ΕΔΑΔ. Εικοσιένα από αυτά τα ακίνητα είχαν εγγραφεί στο παρελθόν στο όνομα του Δημόσιου Ταμείου και αποτελούσαν ήδη αντικείμενο διαμάχης σε δικαστήρια που εκδικάζουν διαφορές κτηματολογίου. Μάλιστα, με την υιοθέτηση του νέου νόμου, το Δικαστήριο της Τενέδου απεφάνθη ότι 20 ακίνητα θα έπρεπε να επιστραφούν στον Ιερό Ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου, αλλά απέρριψε την επιστροφή ενός ακινήτου λόγω αποτυχίας του αιτούντος να αποδείξει ότι κατείχε τίτλους ιδιοκτησίας. Για τα υπόλοιπα 25 ακίνητα η επιστροφή των οποίων επιδιώχθηκε μέσω διοικητικής οδού, η ΓΔΒ απαίτησε την κατάθεση συμπληρωματικών εγγράφων, όπως μισθωτήρια συμβόλαια, αποδεικτικό δωρεάς ή αρχεία κτηματολογίου, μέσα σε διάστημα δύο μηνών. Η Ντιλέκ Ραζλικλί, δικηγόρος των ελληνορθόδοξων βακουφίων στα δύο νησιά, τόνισε ότι είχαν ήδη καταθέσει όλα τα έγγραφα που είχαν ή μπορούσαν να βρουν⁶¹, και ότι ήταν αδύνατον για τους πελάτες της να βρουν επιπλέον. Καθώς δεν είχε άλλη επιλογή, προσέφυγε στο περιφερειακό Διοικητικό Δικαστήριο του Τσανάκαλε, χωρίς να περιμένει τίποτα. Είπε χαρακτηριστικά «Δεν πιστεύω ότι θα έχει θετική έκβαση, αλλά έκανα ό,τι μπορούσα»⁶².

Τα βακούφια στην Ίμβρο κατέθεσαν συνολικά 281 αιτήσεις κατ' εφαρμογή του νέου νόμου για την επιστροφή κατασχεμένων ακινήτων. Η ΓΔΒ διαίρεσε αυτά τα ακίνητα σε δύο κατηγορίες. Τα μεν πρώτα απερρίφθησαν καθώς έκρινε ότι δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του συγκεκριμένου νόμου, για τα δε υπόλοιπα ζητήθηκε να υποβάλουν συμπληρωματικά έγγραφα. Η Ραζλικλί σκοπεύει να προσφύγει στο Δικαστήριο της Ίμβρου που εκδικάζει διαφορές για το κτηματολόγιο για την επιστροφή των εν λόγω ακινήτων, αντί να υποβάλει νέα αίτηση στη ΓΔΒ. Έχει ήδη καταθέσει προσφυγή για την επιστροφή 15 ακινήτων παρουσιάζοντας ως προηγούμενο την απόφαση του ΕΔΑΔ και τις πρόσφατες θετικές αποφάσεις του Δικαστηρίου της Τενέδου.

Ο αρμενορθόδοξος ναός του βακουφίου της Σελεύκειας (Samaḍağ) στην επαρχία της Αντιόχειας αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση, καθώς η Αντιόχεια προσαρτήθηκε από τη Συρία στην Τουρκία το 1939, δηλαδή αφού τα βακούφια στην Τουρκία είχαν ήδη καταθέσει τις δηλώσεις του 1936. Συνεπώς, ακόμα και αν η ΓΔΒ ήταν δεκτική προς τα βακούφια που κατέθεταν καταλόγους ακινήτων δηλωθέντων το 1936, κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο για μερικά από τα ακίνητα του παραπάνω βακουφίου. Πράγματι, οι αιτήσεις αυτού του βακουφίου για την επιστροφή 17 ακινήτων απερρίφθησαν με την αιτιολογία ότι τα εν λόγω ακίνητα δεν εμπίπτουν στο μεταβατικό άρθρο 7 του νόμου 5737⁶³. Ενώ δεν αναφέρεται ρητώς, η απάντηση έχει ως εξής: «με την αιτιολογία ότι τα ακίνητα αυτά δεν δηλώθηκαν το 1936», καθώς το πεδίο εφαρμογής του μεταβατικού άρθρου 7 του νόμου περιορίζεται σε όσα ακίνητα έχουν εγγραφεί στις δηλώσεις των βακουφίων του 1936. Για τα υπόλοιπα 10 ακίνητα, η επιστροφή των οποίων ζητήθηκε από το Βακούφι της Σελεύκειας, η ΓΔΒ απαίτησε την κατάθεση πρόσθετων εγγράφων εντός δύο μηνών.

Η παράταση που δόθηκε από τη ΓΔΒ για την κατάθεση πρόσθετων εγγράφων λήγει την 16^η Ιουλίου 2010. Οι γραπτές απαντήσεις της ΓΔΒ στους αιτούντες αναφέρουν ότι οι ελλείψεις αιτήσεις θα θεωρηθούν «σαν να μην έχουν γίνει» - σε αντίθεση με τις απορριφθείσες. Δεν πρόκειται για απλό λογοπαίγνιο αλλά για εσκεμμένη πολιτική προκειμένου να στερηθούν οι αιτούντες τη δυνατότητα δικαστικής επανεξέτασης. Οι δικηγόροι ζήτησαν από τα δικαστήρια να θεωρήσουν τις απαντήσεις αυτές ως απόρριψη για λόγους επανεξέτασης⁶⁴. Ως εκ τούτου, πριν ακόμα η ΓΔΒ ολοκληρώσει την αξιολόγηση όλων των αιτήσεων, η εφαρμογή του νόμου έχει ήδη αμφισβητηθεί στα διοικητικά δικαστήρια.

60 Πληροφορίες για την εφαρμογή του νέου νόμου στην Τένεδο και την Ίμβρο εστάλησαν το Σεπτέμβριο-Οκτώβριο 2009 μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (e-mail) από την Ντιλέκ Ραζλικλί, νομική σύμβουλο των Ελληνορθόδοξων βακουφίων στα δύο νησιά. Ακολούθησε τηλεφωνική συνομιλία στις 8 Ιουνίου 2010 για τελευταία ενημέρωση.

61 Η Ραζλικλί κατάφερε μέχρι τώρα να εντοπίσει μόνο τρία έγγραφα που ανήκουν σε κατασχεμένες ιδιοκτησίες στα δύο νησιά: ένα μισθωτήριο συμβόλαιο του 1810 που υπεγράφη μεταξύ ενός καλόγερου και κάποιου τρίτου προσώπου για τη συντήρηση του μοναστηριού και αμπελώνων στην Τένεδο, καθώς επίσης μία φορολογική δήλωση ακινήτου που κατατέθηκε το 1936 για γη και σπίτι ιδιοκτησίας ενός μοναχού. Οι πληροφορίες δόθηκαν από την Ντιλέκ Ραζλικλί σε τηλεφωνική συνομιλία της 8ης Ιουνίου 2010.

62 ό.π.

63 ΓΔΒ, Συνέλευση των Βακουφίων, Απόφαση υπ' αριθ. 592 για το αίτημα εγγραφής του αρμενορθόδοξου ναού του βακουφίου της Σελεύκειας (Samaḍağ), 28.12.2009.

64 ό.π.

VII. Η ευρωπαϊκή εποπτεία του ζητήματος των βακουφίων σε Ελλάδα και Τουρκία

Ενώ κάποιος μπορεί να ισχυριστεί ότι η πολιτική και κανονιστική επιρροή των ευρωπαϊκών οργάνων επηρέασε τα μειονοτικά ζητήματα στην Ελλάδα μόνο άμεσα, η Τουρκία έχει υποστεί μία πιο άμεση, αυστηρή και μακρόχρονη «ευρωπαϊκή εποπτεία». Η αποτυχία της Ελλάδας να εφαρμόσει ορθά τη Συνθήκη της Λοζάνης δεν έχει αποτελέσει το αντικείμενο μεγάλης διεθνούς προσοχής, με την εξαίρεση της μη-δεσμευτικής εποπτείας των οργάνων του Συμβουλίου της Ευρώπης, όπως της ΚΣΣΕ, η οποία υιοθέτησε πρόσφατα ψήφισμα για τα προβλήματα των μειονοτικών βακουφίων σε Ελλάδα και Τουρκία⁶⁵. Επίσης, ο δεσμευτικός δικαιοδοτικός έλεγχος που έχει ασκήσει σε υποθέσεις της μειονότητας της Θράκης δεν έχει ακόμα ασχοληθεί με το βακουφικό ζήτημα⁶⁶.

Στην Τουρκία, από την άλλη πλευρά, τα προβλήματα των κοινοτικών βακουφίων έχουν απασχολήσει πολλές φορές την ΕΕ, καθώς επίσης το ΕΔΑΔ και πολιτικά όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΚΣΣΕ, Επιτροπή της Βενετίας), τα οποία ασκούν αυστηρό έλεγχο στην ευθυγράμμιση του νομικού πλαισίου της Τουρκίας με τις ευρωπαϊκές προδιαγραφές σε θέματα μειονοτήτων και προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αυτές οι εξωτερικές πιέσεις είχαν ως αποτέλεσμα μία σειρά τροποποιήσεων στο σχετικό νομικό πλαίσιο της Τουρκίας, οι οποίες ομαλοποίησαν σταθερά τις νομικές διαφορές και συνέβαλαν στην εκχώρηση υπέρ των μη-μουσουλμανικών βακουφίων ορισμένων δικαιωμάτων που τους είχε αναγνωρίσει η Συνθήκη της Λοζάνης, αλλά δεν τους είχε ποτέ επιτραπεί να απολαύσουν. Ωστόσο, υπάρχουν ακόμη σοβαρά νομικά και πολιτικά προβλήματα που εμποδίζουν τα μη-μουσουλμανικά βακούφια από το να ασκήσουν πλήρως το δικαίωμά τους στην περιουσία αλλά και άλλα δικαιώματα που απορρέουν από τη Συνθήκη της Λοζάνης, το Τουρκικό Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ.

A. Τουρκία

Από τη δεκαετία του '60 κι έπειτα, το τουρκικό δικαστικό σώμα υπήρξε συνένοχος στην κατάσχεση ακινήτων που ανήκαν σε μη-μουσουλμανικά βακούφια, καθώς γενικά εξέδιδε αποφάσεις υπέρ της κυβέρνησης σε υποθέσεις που τα ελληνορθόδοξα και αρμενικά βακούφια είχαν καταθέσει στα εθνικά δικαστήρια⁶⁷. Έχοντας εξαντλήσει τα εσωτερικά ένδικα μέσα, τα βακούφια αυτά κατέφυγαν στο ΕΔΑΔ ως τελευταία προσπάθεια για απονομή δικαιοσύνης. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου εξέδωσε την πρώτη του απόφαση τον Ιανουάριο 2007, διαπιστώνοντας ότι η Τουρκία παραβίασε το δικαίωμα στην περιουσία, όπως αυτό προβλέπεται από το άρθρο 1 του πρόσθετου πρωτοκόλλου 1 της ΕΣΔΑ. Στην υπόθεση *Μεγάλου του Γένους Σχολή κατά Τουρκίας*, το ΕΔΑΔ απεφάνθη ότι οι πολιτικές της Τουρκίας σχετικά με τη Δήλωση του 1936 παραβίαζαν την ΕΣΔΑ⁶⁸. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, ο νόμος του 1935 για τα βακούφια δεν τους απαγόρευε να κατέχουν ακίνητα άλλα από αυτά που είχαν δηλωθεί το 1936, και τα οδήγησε, δικαιολογημένα, στην απόκτηση περιουσίας έως ότου ο Άρειος Πάγος αποφάσισε, το 1974, ότι δεν είχαν τέτοιο δικαίωμα. Το ΕΔΑΔ διέταξε την Τουρκία να επιστρέψει την κατελημμένη περιουσία του βακουφίου ή να καταβάλει περίπου 900.000 ευρώ για αποζημίωση. Μέσα σε τρεις μήνες από την απόφαση, η κυβέρνηση κατέβαλε το αναφερόμενο ποσό της αποζημίωσης. Αυτή η απόφαση δημιούργησε νομικό προηγούμενο, έβαλε επίσημα τέλος στην από δεκαετίες τουρκική πολιτική κατάληψης μη-μουσουλμανικών περιουσιών και άνοιξε το δρόμο για παρόμοιες αποφάσεις. Το

65 ΚΣΣΕ, Ψήφισμα 1704.

66 Φαίνεται ότι η ελίτ της μειονότητας αποφεύγει να ασχοληθεί με το αμφιλεγόμενο αυτό ερώτημα (βλέπε Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, "Minority Mobilisation in Greece and Litigation in Strasbourg", *International Journal on Minority and Group Rights* 15 (2008), pp. 27-48). Από την άλλη πλευρά, η μειονότητα έχει προσφύγει επιτυχώς στο ΕΔΑΔ για μία σειρά υποθέσεων άλλου περιεχομένου. Οι πιο σημαντικές αφορούν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι (βλέπε, για παράδειγμα, ΕΔΑΔ, Τουρκική Ένωση Ξάνθης και άλλοι κατά Ελλάδα, Αριθ. Προσφυγής 26698/05, 27.03.2008, Εμίν και άλλοι κατά Ελλάδα, Αριθ. Προσφυγής 34144/05, 27.03.2008, και Μπεκίρ-Ούστα και άλλοι κατά Ελλάδα, Αριθ. Προσφυγής 35151/05, 11.10.2007. Για υποθέσεις των Μουφτηδών, βλέπε υποσημείωση 26.

67 Για κατάλογο αποφάσεων εθνικών δικαστηρίων σε υποθέσεις αρμενικών βακουφίων, βλέπε Kurban and Hatemi, 2009.

68 ΕΔΑΔ, *Μεγάλη του Γένους Σχολή κατά Τουρκίας*, Αριθ. Προσφυγής 34478/97, 9 Ιανουαρίου 2007.

ΕΔΑΔ έκρινε ότι η Τουρκία είχε παραβιάσει το κατά την ΕΣΔΑ δικαίωμα στην περιουσία μέσω της αφαίρεσης του κτηρίου του ορφανοτροφείου της Πριγκήπου από το Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης⁶⁹, της ακίνητης περιουσίας του αρμενικού νοσοκομείου⁷⁰, καθώς επίσης, της εκκλησίας, του σχολείου και του κοιμητηριακού αρμενικού βακουφίου στην Κωνσταντινούπολη⁷¹, και τέλος, της γης, του κοιμητηρίου, του πρώην μοναστηρίου, του παρεκκλησίου και άλλων ακινήτων του βακουφίου του ελληνορθόδοξου Ιερού Ναού στην Τένεδο⁷². Ένα από τα επίδικα περιουσιακά στοιχεία για τα οποία το ΕΔΑΔ εκδίκασε αποζημίωση σε κοινοτικό βακούφιο είναι ένα ακίνητο που στη συνέχεια πωλήθηκε σε κάποιον τρίτο⁷³. Κάτι τέτοιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό γιατί η απόφαση αυτή που δημιούργησε νομικό προηγούμενο, θα επιτρέψει στο μέλλον στα μη-μουσουλμανικά βακούφια να προσφύγουν για παρόμοιες υποθέσεις, με την αιτιολογία ότι ο νόμος 5737 αποκλείει την αξίωση αποζημίωσης για κατασχεμένα ακίνητα που έχουν πωληθεί από το κράτος σε τρίτους. Στις 15 Ιουνίου 2010, το ΕΔΑΔ εξέδωσε τη σχετική με το άρθρο 41 της ΕΣΔΑ απόφασή του στην υπόθεση του Ορφανοτροφείου. Στις 8 Ιουλίου 2008, είχε αποφανθεί ότι η Τουρκία παραβίασε το δικαίωμα περιουσίας του Πατριαρχείου, αλλά εκκρεμούσε η τελική απόφαση για την αποζημίωση. Τελικά, το Δικαστήριο διέταξε την κυβέρνηση να επανεγγράψει στο κτηματολόγιο, εντός τριών μηνών, το ακίνητο στο όνομα του αιτούντος και να καταβάλει 6.000 ευρώ για ηθική βλάβη⁷⁴.

Μετά τη ψήφιση του νόμου 5737/2008, η Τουρκική κυβέρνηση κάλεσε το ΕΔΑΔ να λάβει υπ' όψη το μεταβατικό άρθρο 7, το οποίο επιτρέπει την επιστροφή ορισμένων κατασχεμένων ακινήτων σε μη-μουσουλμανικά βακούφια, και να απορρίψει τις εκκρεμείς προσφυγές με την αιτιολογία ότι οι προσφεύγοντες δεν εξάντλησαν τα νέα εσωτερικά ένδικα μέσα, όπως αυτά προκύπτουν από τον συγκεκριμένο νόμο. Ωστόσο, το ΕΔΑΔ απέρριψε τους ισχυρισμούς αυτούς με την αιτιολογία ότι η τουρκική κυβέρνηση απέτυχε να αποδείξει πως ο νόμος πράγματι προβλέπει, στην πράξη, αποτελεσματικά μέτρα προσφυγής ενώπιον των αρχών⁷⁵.

Αρχικά, το ενδεχόμενο να χάσει περισσότερες υποθέσεις στο Στρασβούργο ανάγκασε την τουρκική κυβέρνηση να αποφύγει περαιτέρω ενόχληση επιλύοντας φιλικά τις διαμάχες με τους προσφεύγοντες. Με την αρνητική απόφαση του ΕΔΑΔ στην υπόθεση του αρμενικού νοσοκομείου Επταπυργίου⁷⁶, η Τουρκία προσφέρθηκε να επιστρέψει τα κατελημμένα ακίνητα του βακουφίου και τα δύο μέρη υπέγραψαν φιλικό διακανονισμό καταλήγοντας στην πρώτη επιστροφή κατελημμένου ακινήτου σε μη-μουσουλμανικό βακούφι. Όμως, η κυβέρνηση άλλαξε στην πορεία την πολιτική αυτή, καθώς δεν κατέφυγε σε διακανονισμό με προσφεύγοντες σε παρόμοιες υποθέσεις, κάτι που οδήγησε σε καταδικαστικές αποφάσεις σε βάρος της Τουρκίας.

Στο Στρασβούργο δεν προσέφυγαν μόνο Τούρκοι υπήκοοι για την επιστροφή κατασχεμένων μη-μουσουλμανικών ακινήτων. Έλληνες υπήκοοι, απόγονοι Ελληνορθόδοξων χριστιανών τουρκικής υπηκοότητας, κατέθεσαν επίσης προσφυγές στο ΕΔΑΔ διεκδικώντας τις περιουσίες που οι οικογένειές τους άφησαν πίσω στην Τουρκία. Οι προσφεύγοντες στην υπόθεση *Αποστολίδης και άλλοι* είναι πέντε Έλληνες πολίτες, μόνιμοι κάτοικοι Ελλάδας, οι οποίοι κληρονόμησαν ένα διαμέρισμα στην Κωνσταντινούπολη από την εκλιπούσα θεία τους, τουρκικής ιθαγένειας⁷⁷. Το διαμέρισμα είχε δηλωθεί στο όνομα των προσφευγόντων βάσει ενός πιστοποιητικού κληρονομιάς που είχαν εκδώσει οι τουρκικές αρχές και το οποίο στη συνέχεια ακυρώθηκε από τα τουρκικά δικαστήρια «με την αιτιολογία ότι οι Τούρκοι πολίτες δεν μπορούν να αποκτήσουν ακίνητα στην Ελλάδα μέσω κληρονομιάς και ως εκ τούτου δεν είχε τηρηθεί ο όρος της αμοιβαιότητας»⁷⁸. Το ΕΔΑΔ απεφάνθη ότι η Τουρκία είχε παραβιάσει το δικαίωμα περιουσίας των προσφευγόντων, όπως αυτό κατοχυρώνεται από το άρθρο 1 του πρόσθετου πρωτοκόλλου 1 στην ΕΣΔΑ⁷⁹.

69 ΕΔΑΔ, Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγής 14340/05, 8 Ιουλίου 2008.

70 ΕΔΑΔ, Αρμενικό Νοσοκομείο Επταπυργίου κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγής 36165/02, 16 Δεκεμβρίου 2008.

71 ΕΔΑΔ, Συμβούλιο Διαχειριστών της Αρμένικης Εκκλησίας, Σχολείου και Κοιμητηρίου Υψωμαθίων κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγής 1480/03, 16 Δεκεμβρίου 2008.

72 ΕΔΑΔ, Ίδρυμα του Ελληνορθόδοξου Ιερού Ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Τένεδο κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγών 37639/03, 37655/03, 26736/04 και 42670/04, 3 Μαρτίου 2009. ΕΔΑΔ, Ίδρυμα του Ελληνορθόδοξου Ιερού Ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Τένεδο κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγών 37646/03, 37665/03, 37992/03, 37993/03, 37996/03, 6 Σεπτεμβρίου 2010.

73 ΕΔΑΔ, βλέπε υποσημείωση 71.

74 ΕΔΑΔ, Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγής 14340/05, 15 Ιουνίου 2010 (απόφαση επί άρθρου 41).

75 ΕΔΑΔ, Συμβούλιο Διαχειριστών της Αρμένικης Εκκλησίας, Σχολείου και Κοιμητηρίου Υψωμαθίων κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγής 1480/03, 16 Δεκεμβρίου 2008.

76 ΕΔΑΔ, Αρμενικό Νοσοκομείο Επταπυργίου κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγών 50147/99 και 51207/99, 26 Ιουνίου 2007.

77 ΕΔΑΔ, Αποστολίδης και άλλοι κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγής 45628/99, 27 Μαρτίου 2007.

78 ό.π.

79 Βλέπε παρόμοιες υποθέσεις ΕΔΑΔ, Αγνίδης κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγής 21668/02, 23 Φεβρουαρίου 2010, Νακαριάν και Ντεριάν κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγών 19558/02 και 27904/02, 8 Ιανουαρίου 2008, και Φωκάς κατά Τουρκίας, Αριθ. Προσφυγής 31206/02, 29 Σεπτεμβρίου 2009.

VIII. Ένα βήμα μακριά από την αμοιβαιότητα;

Τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία έκαναν πρόσφατα ένα βήμα προόδου στις πολιτικές αμοιβαιότητας δεκαετιών μέσω νέων νόμων που διέπουν τα μειονοτικά βακούφια. Σε αντίθεση με το προηγούμενο νομικό πλαίσιο, ο ελληνικός νόμος 3647/2008 δεν αναφέρεται στην αρχή της αμοιβαιότητας. Πιο προωθημένος όμως και για πρώτη φορά, ο νόμος 3554/2007 κατήγγειλε ανοικτά την αρχή της αμοιβαιότητας. Η αιτιολογική έκθεση του νόμου αναφέρει ότι «η αμοιβαιότητα δεν συμβαδίζει με τις ευρωπαϊκές αρχές που δεσμεύουν την Ελλάδα». Η δήλωση αυτή αποτελεί ένα σημαντικό βήμα, καθώς ανοίγει το δρόμο σε μία νέα προσέγγιση απαλλαγμένη από το δόγμα της αμοιβαιότητας.

Στην Τουρκία, από την άλλη, οι τροποποιήσεις του 2002 στο νόμο για τα βακούφια απεξάρτησαν την άσκηση των δικαιωμάτων από την αρχή της αμοιβαιότητας⁸⁰. Ο νόμος 5737/2008 περιέχει ακόμη σαφή αναφορά στην αμοιβαιότητα, αν και φαίνεται να ισχύει μόνο για αλλοδαπά βακούφια. Ενώ κυβερνητικά στελέχη διασφάλισαν ότι η ρήτρα της αμοιβαιότητας δεν θα χρησιμοποιούταν σε βάρος των κοινοτικών βακουφίων, η διάταξη δέχθηκε δριμεία κριτική από τον εισηγητή της ΚΣΣΕ που σχολίασε ότι η διάταξη για την αμοιβαιότητα «είναι άτοπη σε αυτό το νόμο»⁸¹. Οι δικηγόροι που εκπροσωπούν τις μη-μουσουλμανικές μειονότητες στην Τουρκία ανησυχούν πως η ρήτρα αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί στο μέλλον σε βάρος κοινοτικών βακουφίων⁸².

Η αναφορά στην αρχή της αμοιβαιότητας δεν περιορίζεται μόνο στο νομικό λόγο. Συχνά, το ζήτημα της αμοιβαιότητας αναφέρεται σε πολιτικές συζητήσεις και στην ειδησεογραφική κάλυψη μειονοτικών θεμάτων, ενώ συνεχίζει να κατέχει εξέχουσα θέση στο δημόσιο πολιτικό λόγο και στις δύο χώρες.

Στην Ελλάδα, το ακροδεξιό κόμμα ΛΑΟΣ (*Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός*) μονοπώλησε τον κοινοβουλευτικό διάλογο για το νόμο 3647/2008 μέσω ενός ξενοφοβικού λόγου και μίας εθνικιστικής ρητορικής που απεικονίζει τους Έλληνες ως θύματα της τουρκικής καταπίεσης και την αμοιβαιότητα ως χρήσιμο εργαλείο «αυτοάμυνας», που θα επέτρεπε στην ελληνική κυβέρνηση να λάβει αντίμετρα έναντι της μειονότητας της Θράκης.

Στην Τουρκία, η αναφορά στην αρχή της αμοιβαιότητας έχει αποτελέσει το αντικείμενο διαμάχης όχι μόνο μεταξύ μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων και του κράτους, αλλά και μεταξύ διαφορετικών κυβερνητικών οργάνων. Η πιο χαρακτηριστική αντιπαράθεση ήταν αυτή μεταξύ του νομοθετικού σώματος και του πρώην Προέδρου Αχμέτ Νετζνέτ Σεζέρ, ο οποίος άσκησε βέτο σε παλαιότερη εκδοχή του νόμου του 2008⁸³ με την αιτιολογία ότι, μεταξύ άλλων, ο νόμος δεν περιείχε αναφορά στην αμοιβαιότητα, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης⁸⁴. Τον Φεβρουάριο 2008, λίγο μετά τη λήξη της θητείας του Σεζέρ (Αύγουστος 2007), το Κοινοβούλιο επανα-υιοθέτησε το νόμο, ο οποίος με τη σειρά του εγκρίθηκε αμέσως από το νέο Πρόεδρο Αμπντουλάχ Γκιούλ.

Ακόμα κι οι περιορισμένες βελτιώσεις που εισήγαγε το κυβερνών Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (*Adalet ve Kalkinma Partisi* - AKP) στο νόμο 5737 προκάλεσαν μία ξενοφοβική κι εθνικιστική αντίδραση από τα βασικά κόμματα της αντιπολίτευσης. Κατά τις συζητήσεις για το σχέδιο νόμου, ηχώντας το λόγο του ΛΑΟΣ στην Ελλάδα, οι βουλευτές του κεντροαριστερού Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος (*Cumhuriyet Halk Partisi*, CHP) και του ακροδεξιού

80 Βλέπε ανωτέρω Νόμο 4771.

81 Michel Hunault, 2009, παρ. 35 και 94.

82 Βλέπε Kurban and Hatemi, 2009.

83 Νόμος υπ' αριθ. 5555, 9 Νοεμβρίου 2006 (δεν ετέθη σε εφαρμογή λόγω του Προεδρικού βέτο).

84 Για τους λόγους του Προεδρικού βέτο, βλέπε Τουρκική Δημοκρατία, «Υπ' όψη του Προέδρου της Τουρκικής Μεγάλης Εθνικής Συνέλευσης», No. B.01.0.KKB.01-18/A-10-2006-830, 29 Νοεμβρίου 2006.

Κόμματος Κινήματος Εθνικιστών (*Milliyetçi Hareket Partisi*, MHP) κατηγορήσαν το AKP για προδοσία, ότι επιθυμεί να ιδρύσει ένα «Ορθόδοξο Βατικανό» στην Κωνσταντινούπολη και ότι παραβιάζει την αρχή της αμοιβαιότητας. Με την έναρξη ισχύος του νόμου κατόπιν της έγκρισης του Προέδρου, το CHP προσέφυγε στο Συνταγματικό Δικαστήριο ζητώντας την αναστολή της εκτέλεσης επιλεγμένων διατάξεων. Το CHP ζήτησε από το Δικαστήριο να καταργήσει, μεταξύ άλλων, τις ακόλουθες διατάξεις που αναγνώριζαν νέα δικαιώματα στα μη-μουσουλμανικά βακούφια: το άρθρο 6 (3) που επιτρέπει στα κοινοτικά βακούφια να εκλέγουν τα διοικητικά τους συμβούλια, το άρθρο 12 (1), (3) και (4) που τους επιτρέπει να αγοράζουν, να πωλούν, να εκμισθώνουν ή να προβαίνουν σε οποιαδήποτε άλλη χρήση της ιδιοκτησίας, το άρθρο 14 που τους επιτρέπει να προβούν σε αλλαγές στο καταστατικό τους προκειμένου να ικανοποιήσουν τις μεταβαλλόμενες οικονομικές ανάγκες τους, το άρθρο 25 που επιτρέπει σε όλα τα βακούφια να ασχοληθούν με διεθνείς δραστηριότητες, να λαμβάνουν χρηματικά ποσά αλλά και να δίνουν χρηματικά ποσά σε εθνικά και διεθνή ιδρύματα και ιδιώτες, το άρθρο 26 που επιτρέπει στα βακούφια να συστήσουν κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, το άρθρο 41 (2) που εκχωρεί σε όλα τα μη-μουσουλμανικά βακούφια μία έδρα στη Συνέλευση της ΓΔΒ. Παραδόξως, το CHP δεν ζήτησε από το Συνταγματικό Δικαστήριο να καταργήσει το μεταβατικό άρθρο 7 σχετικά με την επιστροφή κατασχεμένων περιουσιών στα βακούφια.

Στην προσφυγή του στο Συνταγματικό Δικαστήριο, το CHP βασίστηκε ιδιαίτερα στην αμοιβαιότητα. Το CHP ισχυρίστηκε ότι «οποιοδήποτε δικαίωμα δεν αναγνωρίζεται στην τουρκική μειονότητα στην Ελλάδα, δεν μπορεί να αναγνωριστεί στις μη-μουσουλμανικές μειονότητες»⁸⁵. Ακόμα πιο εντυπωσιακό το γεγονός ότι στην προσφυγή με κοινό συντάκτη τον πρόσφατα εκλεγμένο αρχηγό του CHP, Κεμάλ Κιλιτσντάρογλου, αναφερόταν πως η αναγνώριση του απεριόριστου δικαιώματος κατοχής περιουσίας στα μειονοτικά βακούφια θα εξέθετε σε κίνδυνο το δικαίωμα «αυτοάμυνας του κράτους»⁸⁶ και θα αποτελούσε τη «μεγαλύτερη εκχώρηση» στα κοινοτικά βακούφια τη στιγμή που οι Αρμένιοι προέβιαν σε «υποτιθέμενους ισχυρισμούς γενοκτονίας» σε διεθνές επίπεδο⁸⁷. Συνδυάζοντας τους Τούρκους υπηκόους με την Αρμένικη διασπορά καθώς επίσης το λαό και την κυβέρνηση της Αρμενίας, η προσφυγή του CHP αποκάλυψε μια τρομακτική εθνικιστική και ξενοφοβική νοοτροπία:

Πώς θα είναι δυνατό να δημιουργήσουμε μία σχέση αμοιβαιότητας με την Αρμενία ή με κάποιο άλλο κράτος σε αντάλλαγμα των βακουφίων που ανήκουν στην Αρμένικη μειονότητα (εκκλησιαστικά ιδρύματα); Λαμβανομένου υπ' όψη ότι δεν είναι δυνατό να κάνουμε κάτι τέτοιο υπό τις παρούσες συνθήκες [της νομοθεσίας], τη στιγμή που αντιμετωπίζουμε σε έντονο βαθμό «υποτιθέμενους ισχυρισμούς γενοκτονίας», τους οποίους φέρνουν οι Αρμένιοι συνεχώς στη διεθνή ατζέντα, αναγνωρίζοντας σε αυτά τα βακούφια το δικαίωμα να κατέχουν περιουσία θα προβαίναμε στη μεγαλύτερη δυνατή παραχώρηση. Θα θέσει επίσης τα θεμέλια για την ίδρυση της Μεγάλης Αρμενίας που έχει επιβληθεί [στην Οθωμανική Αυτοκρατορία] μέσω της Συνθήκης των Σεβρών, η οποία έγινε κομμάτια με τον Απελευθερωτικό Αγώνα. Οι Αρμένιοι δεν έκρυψαν ποτέ τις εδαφικές τους διεκδικήσεις από τη χώρα μας και συνεχίζουν να εγείρουν το θέμα αυτό στην παγκόσμια ατζέντα παράλληλα με τις απαιτήσεις τους για αποζημίωση. Κάτι τέτοιο δεν αποτελεί παρά παραχώρηση σχεδόν με πλήρη υποταγή των αποτελεσμάτων που η Αρμένικη διασπορά προσπάθησε να επιτύχει μέσω ομάδων πίεσης και ο ASALA μέσω της τρομοκρατίας»⁸⁸.

Ωστόσο, στις 17 Ιουνίου 2010, το Συνταγματικό Δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή του CHP για αναστολή εκτέλεσης των άρθρων 6 (3), 12 (1), (3) και (4), 14, 25, 26 και 41 (2) βάζοντας τέλος σε μία αβεβαιότητα σχετικά με το καθεστώς του νόμου 5737/2008, η οποία διήρκεσε περισσότερα από 2 χρόνια⁸⁹.

85 CHP, πρόταση για αναστολή εκτέλεσης, 2008, σ. 11.

86 όπ. π., σ. 21.

87 όπ. π., σ. 18.

88 όπ. π., σ. 18

89 Το Δικαστήριο συμφώνησε μόνο να καταργήσει μία διάταξη ενός άρθρου που δεν αφορά τα μη-μουσουλμανικά βακούφια. Συνταγματικό Δικαστήριο, Απόφαση υπ' αριθ. 2008/22, 17 Ιουνίου 2010. Μπορείτε να συμβουλευτείτε το: <http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=gundem&id=293>.

ΙΧ. Συμπεράσματα

Τα ζητήματα που αφορούν τη διαχείριση και την κατοχή κοινοτικών βακουφίων στην Ελλάδα και την Τουρκία είναι βαθιά ριζωμένα στην ιστορία και πηγάζουν από ένα περίπλοκο πλέγμα πολιτικών, νομικών και διοικητικών πρακτικών. Η αφοσίωση των δύο κρατών στις υποχρεώσεις τους έναντι των – κατά Λοζάνη – μειονοτήτων τους ποικίλει σημαντικά έχοντας ως βάση την κατάσταση των διμερών τους σχέσεων. Για μεγάλο διάστημα, οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας και οι μη-μουσουλμάνοι της Τουρκίας κρατήθηκαν όμηροι από τις κυβερνήσεις τους στο όνομα ενός επινοούμενου μύθου περί αμοιβαιότητας. Και οι δύο κοινότητες χρειάστηκε να πληρώσουν ένα αρκετά βαρύ τίμημα για τα «συμφέροντα εξωτερικής πολιτικής» και τις εθνικιστικές πολιτικές των κυβερνήσεων τους.

Η ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1999 και η έναρξη της διαδικασίας προσχώρησης στην ΕΕ για την Τουρκία επέφεραν μία σχετική βελτίωση για τις μειονότητες. Αρκετά πρόσφατα, και σχεδόν ταυτόχρονα, το 2008, επαναθεωρήθηκε το νομικό πλαίσιο που διέπει τα κοινοτικά βακούφια. Όσο αμοιβαία υπήρξε η κακή μεταχείριση των δύο κρατών έναντι των ίδιων τους των πολιτών, τόσο αμοιβαίες είναι και οι δράσεις για την ελάφρυνση των προβλημάτων των κοινοτικών βακουφίων. Ως προς αυτό, αξίζει να σημειωθούν οι πρόσφατες κοινές επισκέψεις του Έλληνα και Τούρκου Πρωθυπουργού και τα συμφιλιωτικά μηνύματα στα μέσα ενημέρωσης. Η πρόσφατη απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου να απορρίψει πρόταση του CHP για την αναστολή εκτέλεσης επιλεγμένων διατάξεων του νόμου 2008 για τα βακούφια που στοχεύουν στη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής των δικαιωμάτων για τα κοινοτικά βακούφια, αποτελεί εξίσου θετική εξέλιξη.

Ωστόσο, παρά την ισότιμη, δημοκρατική και ειρηνική ρητορική των κυβερνήσεων, καθώς επίσης την περιορισμένη αλλά ουσιαστική πρόοδο στο δίκαιο των δύο κρατών, υπάρχουν ακόμη σημαντικά προβλήματα που επηρεάζουν την καθημερινή ζωή των μουσουλμανικών και μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων.

Στην Ελλάδα, δεν εφαρμόζεται το ειδικό νομικό πλαίσιο που διέπει τα βακούφια της Δυτικής Θράκης, καθώς η κυβέρνηση διατηρεί έναν υπερβολικό βαθμό ελέγχου και η ελίτ της μειονότητας αρνείται να συμμορφωθεί με το νόμο. Η *de facto* πολιτική ισορροπία δυνάμεων δημιουργεί μία ασυνήθη κατάσταση που επιτρέπει παρεμβάσεις πέρα από το κράτος δικαίου. Παρόμοια είναι η κατάσταση στη Ρόδο και την Κω, καθώς οι τοπικές κοινότητες δεν έχουν κανέναν έλεγχο στη διαχείριση των βακουφικών περιουσιών, ενώ ένα αμφιλεγόμενο και απαρχαιωμένο νομικό πλαίσιο διατηρείται σε ισχύ.

Το ζήτημα των μειονοτικών βακουφίων αποτελεί αναπόσπαστη παράμετρο του συνολικού μειονοτικού ζητήματος στη Θράκη, άρρηκτα συνδεδεμένο με την αμφιλεγόμενη θέση του Μουφτή και το καθεστώς των εγκαταστάσεων των μειονοτικών σχολείων. Χρειάζεται επίσης να συζητηθεί στο πλαίσιο της αδύναμης θέσης των μειονοτικών όσον αφορά τη διατύπωση οποιασδήποτε γνώμης τους που αντίκειται στη βούληση των πολιτικών και θρησκευτικών ηγετών τους. Από την άλλη πλευρά, παρά το γεγονός ότι εκπονήθηκε ένας νέος νόμος κατόπιν μακρών συζητήσεων το 2008, η ελληνική κυβέρνηση φαίνεται απρόθυμη να θέσει τα μειονοτικά βακούφια σε ένα «κανονικό καθεστώς», δηλαδή να μην υπόκεινται σε κατ' εξαίρεση πολιτικό και διοικητικό έλεγχο.

Στην Τουρκία, ενώ στην κοινωνία επικρατεί μία εθνικιστική και εχθρική στάση προς τους μη-μουσουλμάνους, η κυβέρνηση έκανε προσφάτως βήματα που δείχνουν ότι αυτή η νοοτροπία σταδιακά αλλάζει, τουλάχιστον όσον αφορά την εκτελεστική εξουσία. Τους τελευταίους μήνες, υψηλόβαθμοι κυβερνητικοί εκπρόσωποι, συμπεριλαμβανομένου του Πρωθυπουργού, συναντήθηκαν με εκπροσώπους των Ελληνορθόδοξων, Αρμενικών και Εβραϊκών βακουφίων

προκειμένου να ακούσουν τους προβληματισμούς και τα αιτήματά τους. Ωστόσο, η ιδιόμορφη επίσημη πολιτική άρνησης εφαρμογής του κανονιστικού πλαισίου της Λοζάνης σε άλλες μη-μουσουλμανικές μειονότητες παραμένει ανέπαφη, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η κυβέρνηση απέκλεισε από το διάλογο τις κοινότητες των Προτεσταντών, των Καθολικών, των Ασσυρίων και των Χαλδαίων.

Περισσότερο απτή απόδειξη είναι η εγκύκλιος που εξέδωσε ο Πρωθυπουργός στις 13 Μαΐου 2010, σύμφωνα με την οποία κάλεσε τις κυβερνητικές υπηρεσίες να μην μεροληπτούν εναντίον των μη-μουσουλμάνων πολιτών στην παροχή δημόσιων υπηρεσιών. Επισημαίνοντας ότι δεν έχουν εφαρμοστεί πλήρως οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν για τη διευθέτηση των προβλημάτων των μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων, η εγκύκλιος κάλεσε όλες τις σχετικές δημόσιες υπηρεσίες «να δείξουν την απαιτούμενη ευαισθησία για την εξάλειψη των προβλημάτων που ενδέχεται να προκύψουν από την εφαρμογή». Πιο συγκεκριμένα, η εγκύκλιος κάλεσε τους δήμους να επιδεικνύουν τη δέουσα προσοχή στα θέματα προστασίας και συντήρησης των μη-μουσουλμανικών κοιμητηρίων της δικαιοδοσίας τους, οι διευθύνσεις κτηματολογίου να εφαρμόζουν πλήρως τις δικαστικές αποφάσεις που έχουν τελεσιδικήσει υπέρ των μη-μουσουλμανικών κοινοτικών βακουφίων, και τους εισαγγελείς να κινούν άμεσα τις απαραίτητες νόμιμες διαδικασίες κατά δημοσιευμάτων που καλλιεργούν το μίσος κατά των μη-μουσουλμάνων⁹⁰. Ενώ η πρωτοφανής αυτή εγκύκλιος αποτελεί πράγματι σημαντικό βήμα προόδου, μπορεί να επιφέρει σημαντική βελτίωση μόνο αν υποστηρίζεται από ένα μηχανισμό εκτέλεσης.

Ο κρίσιμος δείκτης προόδου για την κατάσταση των μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων στην Τουρκία θα είναι η εφαρμογή του νέου νόμου για τα βακούφια, ιδιαίτερα του μεταβατικού άρθρου 7 σχετικά με την επιστροφή των κατασχεμένων περιουσιών. Ενώ η Πρωθυπουργική εγκύκλιος αποτελεί θετική παρέμβαση στη σχετική γραφειοκρατική διαδικασία, η κυβέρνηση χρειάζεται να επιδείξει ισχυρή πολιτική θέληση εξασφαλίζοντας την εφαρμογή του νόμου, και μάλιστα με ομαλό τρόπο. Η ταχεία επιστροφή των ακινήτων που εμπíπτουν στο πεδίο εφαρμογής του νόμου χωρίς γραφειοκρατικές διατυπώσεις για τα κοινοτικά βακούφια θα αποτελέσουν καλύτερη απόδειξη της κυβερνητικής πρόθεσης από μία εγκύκλιο ή μία ομιλία του Πρωθυπουργού ή άλλου υψηλόβαθμου κυβερνητικού εκπροσώπου.

Συμπερασματικά, ενώ οι κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Τουρκίας έχουν πάρει – τόσο χωριστά όσο και αμοιβαία – ορισμένα θετικά μέτρα για την αντιμετώπιση των κατά την Λοζάνη μειονοτικών ζητημάτων, παραμένουν ενεργά τα δομικά προβλήματα που πηγάζουν από την ανομολόγητη αποδοχή ενός κοινοτιστικού μοντέλου τύπου *μιλέτ* και την επικράτηση εθνικιστικών αντιλήψεων έναντι των μειονοτήτων και στις δύο κοινωνίες. Οι μειονότητες και τα μειονοτικά βακούφια συνεχίζουν να διέπονται από μία κατάσταση εξαίρεσης, όπου η διοίκηση και τα δικαστήρια και των δύο χωρών συχνά παραβλέπουν θεμελιώδεις κανόνες της έννομης τάξης τους. Πρακτικές παρανομίες επιδοκιμάζονται ακόμη από τη δικαστική και την εκτελεστική εξουσία, όπως εξάλλου κι από τα κόμματα της αντιπολίτευσης με την αιτιολογία του «εθνικού συμφέροντος». Εμφανώς παράνομες πρακτικές που θα θεωρούνταν απαράδεκτες αν απευθυνόντουσαν σε πολίτες της πλειοψηφίας, γίνονται - κρυφά ή φανερά - αποδεκτές όταν αφορούν μέλη των μειονοτήτων. Κατά συνέπεια, το να ανήκει κανείς σε μία μειονοτική ομάδα θεωρείται εκ των προτέρων λόγος αμφισβήτησης της πίστης του στο κράτος και της ιδιότητάς του ως πολίτη. Από την άλλη πλευρά, οι επικεφαλής των μειονοτικών κοινοτήτων, καθώς επίσης ένας σημαντικός αριθμός μελών των μειονοτήτων, φαίνονται απρόθυμοι να απαιτήσουν εσωτερική λογοδοσία και δημοκρατικές διαδικασίες όσον αφορά τη διοίκηση των κοινοτικών βακουφίων. Τα ποικίλα ερωτήματα που εγείρουν τα μειονοτικά βακούφια αποκαλύπτουν κατ'εξοχήν τα πολυδιάστατα ελλείμματα στη δημοκρατία, το περιεχόμενο της ιθαγένειας και την ισότητα στην Ελλάδα και την Τουρκία.

A. Ομοιότητες στην κατάσταση των μειονοτικών βακουφίων σε Ελλάδα και Τουρκία

1. Και οι δύο κυβερνήσεις (Ελλάδας και Τουρκίας) έχουν επανειλημμένως και παρανόμως επικαλεστεί την αρχή της αμοιβαιότητας και έχουν κρατήσει τις μειονότητες των χωρών τους ως ομήρους, η μία έναντι της άλλης.
2. Ο ακροδεξιός και εθνικιστικός λόγος των CHP και MHP στην Τουρκία, και του ΛΑΟΣ στην Ελλάδα, κινήθηκαν παράλληλα υπέρ της συρρίκνωσης του κανονιστικού πεδίου των αντίστοιχων νόμων για τα βακούφια και των μειονοτικών δικαιωμάτων στην κοινοτική περιουσία.
3. Και τα δύο κράτη έχουν ασκήσει αυστηρό έλεγχο στα κοινοτικά βακούφια όσον αφορά τα δικαιώματά τους στην αυτοδιαχείριση και την περιουσία.

90 Γραφείο Πρωθυπουργού, Εγκύκλιος 2010/13, υπ' αριθ. 27580, 13 Μαΐου 2010.

4. Και στις δύο περιπτώσεις, ο διαχωρισμός μεταξύ της ιδιωτικής/μειονοτικής και της δημόσιας/κρατικής σφαίρας δεν είναι ευκρινής δίνοντας έτσι άφθονο χώρο για πολιτική και νομική παρέμβαση του κράτους.
5. Και στις δύο χώρες, τα μέσα ενημέρωσης έχουν διαδραματίσει ιδιαίτερα αρνητικό ρόλο μέσω της ανταγωνιστικής, εθνικιστικής και μεροληπτικής κάλυψης που απεικονίζει τις μειονότητες ως αφερέγγυους πιθανούς προδότες.
6. Οι μειονότητες στην Ελλάδα και την Τουρκία προκαλούν την ανησυχία της διεθνούς κοινότητας, αλλά η ικανότητα, θέληση και δυνατότητά τους να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στους εσωτερικούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων είναι ακόμη αρκούντως αμελητέες.

B. Διαφορές στην κατάσταση των μειονοτικών βακουφίων σε Ελλάδα και Τουρκία

1. Η παραπλανητική επίκληση της αρχής της αμοιβαιότητας εκ μέρους της Ελλάδας αφορά μόνο τους μουσουλμάνους, ενώ επηρεάζει διάφορες μη-μουσουλμανικές μειονοτικές ομάδες στην Τουρκία. Με άλλα λόγια, η ρητορική της Τουρκίας περί αμοιβαιότητας κατά της Ελλάδας βλάπτει επίσης τις μειονότητες στην Τουρκία που δεν έχουν καμία σχέση με την Ελλάδα.
2. Ενώ δεν υπήρξε πολιτική εποπτεία ή πιέσεις από την ΕΕ στις μειονοτικές πολιτικές της Ελλάδας, η διαδικασία προσχώρησης στην ΕΕ βοήθησε να συντελεστούν σημαντικές αλλαγές και σχετική πρόοδος στη νομοθεσία και την πολιτική της Τουρκίας όσον αφορά τις μη-μουσουλμανικές μειονότητες της.
3. Ενώ τα μη-μουσουλμανικά βακούφια στην Τουρκία προσέφυγαν στο ΕΔΑΔ, τα αντίστοιχα μουσουλμανικά βακούφια στην Ελλάδα δεν έχουν ακόμη κινήσει δικαστικούς αγώνες στο Στρασβούργο.
4. Ενώ στην Τουρκία οι βακουφικές περιουσίες κατεγράφησαν μερικώς με τη διαδικασία της «Δήλωσης του 1936», στην Ελλάδα τα μουσουλμανικά βακούφια δεν ενέγραψαν ποτέ τα ακίνητά τους σύμφωνα με το νόμο, καθώς οι διαχειριστικές επιτροπές αρνούνται μέχρι σήμερα να εφαρμόσουν το νόμο.
5. Τα ακίνητα των μειονοτικών βακουφίων στην Τουρκία έχουν σαφώς μεγαλύτερη αξία από τα αντίστοιχα στην Ελλάδα. Παρομοίως, το ζήτημα των βακουφίων έχει μεγαλύτερη σημασία στην Τουρκία απ' ό,τι στην Ελλάδα, τόσο για τις μειονότητες όσο για την κυβέρνηση.
6. Στην Ελλάδα, η αβεβαιότητα γύρω από το νομικό καθεστώς των βακουφικών περιουσιών λόγω της μη-εφαρμογής του σχετικού νόμου δημιουργεί εύφορο έδαφος για παρεξηγήσεις και αθέμιτους χειρισμούς.
7. Ενώ ο ελληνικός νόμος του 2008 για τα βακούφια δεν αναφέρεται στην αρχή της αμοιβαιότητας, ο αντίστοιχος τουρκικός νόμος του 2008 έχει τέτοια αναφορά, αν και φαινομενικά μόνο όσον αφορά τα ξένα βακούφια.
8. Η νομική κατηγορία των «κατελημμένων βακουφίων» υπάρχει μόνο στη τουρκική νομοθεσία.
9. Τα τελευταία χρόνια, έχει ξεκινήσει σταδιακά μία διαδικασία εσωτερικού εκδημοκρατισμού εντός των μειονοτικών κοινοτήτων στην Τουρκία (κυρίως στην αρμενική και, σε μικρότερη κλίμακα, στην ελληνορθόδοξη κοινότητα). Στην Ελλάδα, όμως, στους κόλπους της μουσουλμανικής μειονότητας δεν έχει ανοίξει ένας διάλογος υπέρ της εσωτερικής λογοδοσίας και δημοκρατίας.

Χ. Συστάσεις

A. Προς την κυβέρνηση της Ελλάδας:

- Πρέπει να διεξαχθεί ειλικρινής και ευρύς διάλογος με τις μουσουλμανικές κοινότητες της Δυτικής Θράκης, της Ρόδου και της Κω προκειμένου να αναπτυχθεί ένα φιλελεύθερο και δημοκρατικό νομικό πλαίσιο, και να δημιουργηθούν διαχειριστικές και διοικητικές δομές που θα επιτρέψουν στις μουσουλμανικές κοινότητες να διευθύνουν τα βακούφιά τους χωρίς περιορισμούς.
- Ο νόμος 3647/2008 πρέπει να τροποποιηθεί ώστε να ευθυγραμμιστεί με τη Συνθήκη της Λοζάνης και τον Αστικό Κώδικα για τα βακούφια, με στόχο τη διασφάλιση των μειονοτικών δικαιωμάτων και την υπαγωγή των κοινοτικών βακουφίων στο κράτος δικαίου.
- Πρέπει να υπάρξει σαφής διαχωρισμός μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου, όπου οι μειονότητες να ασκούν αποφασιστική και διαχειριστική εξουσία, ενώ το κράτος να έχει εποπτικό ρόλο ως εγγυητής των αρχών διαφάνειας, δίκαιης διαχείρισης και λογοδοσίας.
- Όσο τα βακούφια υποτάσσονται σε πολιτικούς στόχους και κρυφές ατζέντες οποιουδήποτε ενδιαφερόμενου φορέα, ακόμα και η πιο προχωρημένη νομική λύση δεν θα καταφέρει να λύσει τα προβλήματα των μουσουλμανικών βακουφίων.
- Να εκδοθούν και να κατοχυρωθούν τίτλοι κυριότητας για τα βακούφια και τα ακίνητά τους, σε περίπτωση που αυτοί δεν υπάρχουν.

B. Προς την κυβέρνηση της Τουρκίας:

- Υπάρχει επείγουσα ανάγκη για περαιτέρω τροποποιήσεις του νόμου 5737/2008. Το μεταβατικό άρθρο 7 πρέπει να τροποποιηθεί έτσι ώστε να επιτραπεί η άμεση επιστροφή όλων των κατασχεμένων περιουσιών στους νόμιμους ιδιοκτήτες τους και να καταβληθεί αποζημίωση για όσα περιουσιακά στοιχεία πέρασαν σε τρίτους.
- Η κυβέρνηση πρέπει να δώσει την πρέπουσα προσοχή στην κοινή πρόταση των δικηγόρων της αρμενικής και της εβραϊκής κοινότητας για τροποποιήσεις του νόμου 5737.
- Πρέπει να συσταθεί ένας διοικητικός ή δικαστικός μηχανισμός προκειμένου να επιθεωρήσει την αξιολόγηση αιτήσεων της ΓΔΒ σύμφωνα με το μεταβατικό άρθρο 7, καθώς επίσης να ανακαλέσει αυθαίρετες απορρίψεις και αιτήματα που απαιτούν από τους αιτούντες να υποβάλουν επιπλέον έγγραφα.
- Πρέπει να καταργηθεί άμεσα η εγκύκλιος της ΓΔΒ σχετικά με το μεταβατικό άρθρο 7.
- Πρέπει να υιοθετηθεί σύντομα ένας κανονισμός, σύμφωνα με το νόμο 5737 – κατόπιν τροποποίησης βάσει της ανωτέρω σύστασης – έτσι ώστε να διευκολυνθεί, και όχι να εμποδιστεί, η διαδικασία επιστροφής περιουσιών.
- Η κυβέρνηση πρέπει να επιτηρεί στενά τους κύριους γραφειοκρατικούς θεσμούς, όπως τη ΓΔΒ και τα γραφεία του κτηματολογίου, έτσι ώστε να διασφαλιστεί ότι τηρούν τις οδηγίες της πρωθυπουργικής εγκυκλίου.
- Ο Πρωθυπουργός πρέπει να εκδώσει μία επαναληπτική εγκύκλιο καλώντας συγκεκριμένα τη ΓΔΒ και τα γραφεία του κτηματολογίου να μην απαιτούν από τα βακούφια την υποβολή εγγράφων που δεν έχουν ή δεν μπορούν να αποκτήσουν.
- Η κυβέρνηση πρέπει να προβεί σε πειθαρχικές κυρώσεις των γραφειοκρατών της ΓΔΒ και του κτηματολογίου που καταχρώνται της θέσης τους ενεργώντας πέρα από τις αρμοδιότητές τους.
- Παράλληλα με τις ανωτέρω συστάσεις, η κυβέρνηση πρέπει να επιδοθεί σε ένα αληθινό διάλογο επί ίσοις όροις με όλες τις μη-μουσουλμανικές κοινότητες, συμπεριλαμβανομένων των Προτεσταντών, των Ασσυρίων, των Χαλδαίων και των Καθολικών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: Επιλεγμένο Χρονολόγιο Σημαντικών Εξελίξεων σχετικών με τα Κοινοτικά Βακούφια σε Ελλάδα και Τουρκία

	ΕΛΛΑΔΑ	ΤΟΥΡΚΙΑ
1923	Συνθήκη της Λοζάνης Νομική προστασία για μειονοτικά βακούφια. Ρευστοποίηση των βακουφίων που ανήκουν σε κοινότητες υπαγόμενες στη διμερή Συνθήκη Ανταλλαγής Πληθυσμών.	
	Τα μειονοτικά βακούφια τίθενται υπό τη διαχείριση και διοίκηση μειονοτικών κοινοτικών συμβουλίων.	
	Απόφαση υπ' αριθ. 29979 της Γενικής Διεύθυνσης Δυτικής Θράκης σχετικά με τα συμβούλια των βακουφίων.	<i>De facto</i> αναγνώριση των μειονοτικών κοινοτήτων και οι επιπτώσεις των Οθωμανικών ρυθμίσεων του 1912 για τις βακουφικές περιουσίες.
1930	Ελληνο-τουρκικό Σύμφωνο Φιλίας.	
1935		Νόμος για τα Βακούφια υπ' αριθ. 2762. Σύσταση της Γενικής Διεύθυνσης Βακουφίων.
1936		Τα μειονοτικά βακούφια δηλώνουν τα περιουσιακά τους στοιχεία. Η κυβέρνηση διορίζει ένα διαχειριστή ανά βακούφι.
1947	Ενσωμάτωση Δωδεκανήσου. Διορίζονται τα μέλη των Οργανισμών μουσουλμανικών Ακινήτων των βακουφίων στη Ρόδο και την Κω, εφαρμόζεται το Ιταλικό Διάταγμα του 1925.	
1949	Εφαρμογή του νόμου 2345/1920 για την εποπτεία των Μουφτήδων στη διαχείριση των βακουφικών περιουσιών στη Δυτική Θράκη. Εκλέγονται τα μέλη των βακουφικών συμβουλίων της Δυτικής Θράκης.	Διεξάγονται εκλογές για τα μέλη συμβουλίου των κοινοτικών βακουφίων.
1952	Η Ελλάδα και η Τουρκία προσχωρούν στο ΝΑΤΟ.	
1955	Πογκρόμ της 6-7 Σεπτεμβρίου κατά των Ελλήνων Ορθοδόξων και άλλων μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη	
1964	Κρίση στην Κύπρο, πογκρόμ κατά Τουρκοκυπρίων. 12.000 μέλη της Ελληνορθόδοξης κοινότητας με ελληνικά διαβατήρια απελαύνονται από την Τουρκία. Διοικητικά αντίποινα κατά της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη.	
1967	Απαγορεύονται οι εκλογές για τα συμβούλια των βακουφίων. Οι ελληνικές αρχές αρχίζουν να διορίζουν τα μέλη των συμβουλίων.	Δεν ανανεώνονται οι εκλογές για τα συμβούλια των βακουφίων.
τέλη '60-αρχές '70	Καταχρηστικές δημεύσεις κύριων βακουφικών ακινήτων.	Κατάσχεση μεγάλου αριθμού βακουφικών περιουσιακών στοιχείων νομίμως αποκτηθέντων μετά το 1936 μέσω μίας σειράς δικαστικών αποφάσεων υπέρ της πολιτικής δήμευσης περιουσιών της ΓΔΒ.
1973	Αναστολή οφειλόμενων φόρων για τα βακουφικά ακίνητα.	

	ΕΛΛΑΔΑ	ΤΟΥΡΚΙΑ
	Κρίση στην Κύπρο, τουρκική στρατιωτική επέμβαση. Επιδείνωση των Ελληνοτουρκικών σχέσεων.	
1974	Τα συμβούλια των βακουφίων συνεχίζονται να διορίζονται, δεν εκλέγονται.	Δεν ανανεώνονται οι εκλογές για τα συμβούλια των βακουφίων. Ο Άρειος Πάγος επικυρώνει τις δημεύσεις περιουσιών της ΓΔΒ σύμφωνα με την πολιτική της «Δήλωσης του 1936».
1974-1999		Καταχρηστικές δημεύσεις βακουφικών ακινήτων. Απώλεια αποκτημένων ακινήτων μέσω δικαστικών αποφάσεων.
1980	Νόμος 1091 για τη διοίκηση και διαχείριση των βακουφίων της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης και των περιουσιών τους. [δεν εφαρμόστηκε]	
1982	Προεδρικό Διάταγμα 18 (ΦΕΚ Α 3) για την καταγραφή των βακουφίων. [δεν εφαρμόστηκε]	
1991	Προεδρικό Διάταγμα 1 για εκλογή των μελών των διοικητικών συμβουλίων των βακουφίων, υπό τον έλεγχο των κρατικών αρχών. [δεν εφαρμόστηκε]	Εκλογές σε όλα τα Ελληνορθόδοξα κοινοτικά βακούφια υπό τον έλεγχο κρατικών αρχών.
1999	Προσέγγιση ΕΕ - Τουρκίας, Προσέγγιση Ελλάδας – Τουρκίας.	
2002		Ο νόμος 4771 (τροποποιώντας το νόμο για τα βακούφια) αναγνωρίζει στα βακούφια το δικαίωμα να αποκτούν, να κάνουν χρήση και να διαθέτουν ακίνητη περιουσία, υπό περιορισμούς.
2003		Ο νόμος 4778 (τροποποιώντας το νόμο για τα βακούφια) ενισχύει το δικαίωμα να αποκτούν, να κάνουν χρήση και να διαθέτουν ακίνητη περιουσία καταργώντας ορισμένους περιορισμούς. Ο νόμος 4928 (τροποποιώντας το νόμο για τα βακούφια) ενισχύει περαιτέρω το δικαίωμα των κοινοτικών βακουφίων να αποκτούν, να κάνουν χρήση και να διαθέτουν ακίνητη περιουσία.
2004		Διοικητική διαδικασία διευθέτησης περιουσιακών στοιχείων που είχαν διεκδικηθεί από τα βακούφια.
2005		Υιοθετείται ο κανονισμός για τις εκλογές των συμβουλίων των βακουφίων. Ο νόμος 5555 για τα βακούφια αναγνωρίζει νέα δικαιώματα στα κοινοτικά βακούφια, επιτρέποντας την επιστροφή ορισμένων κατασχεμένων ιδιοκτησιών. [βέτο Προέδρου]
2007	Νόμος 3554: Το άρθρο 7 απαλλάσσει τα βακουφικά ακίνητα από φορολόγηση. Καταγγελία της αμοιβαιότητας. Προεδρικό Διάταγμα 2 Εξουσιοδοτεί τον Γενικό Γραμματέα να καλέσει τα βακούφια να καταγράψουν τα ακίνητά τους.	Εκλογές στα Ελληνορθόδοξα βακούφια. Πρώτη απόφαση του ΕΔΑΔ κατά της Τουρκίας σχετικά με τη δήμευση βακουφικών ακινήτων .

	ΕΛΛΑΔΑ	ΤΟΥΡΚΙΑ
2008	<p>Νόμος 3647 για τη διοίκηση και διαχείριση των μειονοτικών βακουφίων και των ακινήτων τους στη Δυτική Θράκη. [δεν εφαρμόστηκε]</p>	<p>Νόμος 5737 για τα Βακούφια: Το μεταβατικό άρθρο 7 προβλέπει για πρώτη φορά τη νομική βάση για την επιστροφή ορισμένων κατασχεμένων ακινήτων. Τα μη-μουσουλμανικά βακούφια εκπροσωπούνται για πρώτη φορά στη Συνέλευση της ΓΔΒ.</p> <p>Εγκύκλιος της ΓΔΒ για το μεταβατικό άρθρο 7 του νόμου 5737: Εισάγει σημαντικούς περιορισμούς σχετικά με το δικαίωμα διεκδίκησης περιουσιών.</p> <p>Εκλογές στα μειονοτικά βακούφια.</p>
2009		<p>Εκλογές στα μειονοτικά βακούφια. Εφαρμογή του νόμου 5737 με μεγάλες δυσκολίες: η διαδικασία διεκδίκησης βακουφικών περιουσιακών στοιχείων βρίσκεται αντιμέτωπη με τη γραφειοκρατική εναντίωση.</p>
2010		<p>Εγκύκλιος της Πρωθυπουργίας για απαγόρευση των διακρίσεων εις βάρος μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων.</p> <p>Εκλογές στα μειονοτικά βακούφια.</p> <p>Το Συνταγματικό Δικαστήριο απορρίπτει προσφυγή του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος (CHP) για αναστολή εκτέλεσης ορισμένων διατάξεων του νόμου 5737 περί κοινοτικών βακουφίων.</p> <p>Το ΕΔΑΔ διατάσσει την Τουρκία να επιστρέψει εντός τριών μηνών το κτήριο του Ορφανοτροφείου στο Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο.</p>
2010	<p>Αμοιβαίες επισκέψεις των Πρωθυπουργών Ελλάδας και Τουρκίας. Σημαντική πρόοδος στις διμερείς σχέσεις. Συμφιλιωτικός λόγος σχετικά με τις μειονότητες.</p>	

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β: Μη-Μουσουλμανικά Κοινοτικά Βακούφια στην Τουρκία

Ελληνορθόδοξα Βακούφια

Ιερός Ναός Παναγίας Εξ Μαρμάρων (Altimermer)

Ιερός Ναός Ταξιαρχών και Κοιμητήριο Μεγ. Ρεύματος (Arnavutköy)

Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου, Ιερός Ναός Παναγίας Βλαχερνών και Σχολείο Αϊβανσαράι (Ayvansaray)

Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Γλυκέος (Bademliköy)

Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Τζίμπαλι (Cibali)

Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου, Ιερός Ναός Αναλήψεως και Σχολεία Μακρυχωρίου (Bakirköy)

Ιερός Ναός Ταξιαρχών Βαλατά (Balat)

Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βαλινού (Balat)

Νοσοκομείο Μπαλουκλή

Ιερός Ναός Αγίου Χαραλάμπους Χηλών (Bebek)

Ιερός Ναός Παναγίας Παλαιού Μπάνιου Μπεσικτάς (Beşiktaş)

Ιερός Ναός Θεοτόκου Διπλοκιονίου Μπεσικτάς (Beşiktaş)

Ιερός Ναός Αγίας Παρασκευής και Κοιμητήριο Μπέικοζ (Beykoz)

Ιεροί Ναοί και Σχολεία Πέρα (BeYOđlu)

Ιερός Ναός Ευαγγελίστριας Προπόδων Κουρτουλούς (BeYOđlu Yenişehir)

Ιερός Ναός Παναγίας Ευαγγελίστριας και Σχολείο Βαφεοχωρίου (BoYacıköy)

Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Τενέδου (Bozcaada)

Ιερός Ναός Αγίου Ιωάννου και Κοιμητήριο Αντιγόνης (Burgazada)

Μονή Αγίου Γεωργίου Καρύπη Αντιγόνης (Burgazada)

Δημοτικό Σχολείο, Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου, Ιερός Ναός Προφήτη Ηλία και Κοιμητήριο Πριγκήπου (Büyükdade)

Ιερός Ναός Αγίας Παρασκευής και Δημοτικό Σχολείο Βαθύρρακος (Büyükdere)

Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου, Αγίασμα Αγίου Παντελεήμονα, Μικτό Δημοτικό Σχολείο και Δύο Παλαιά Κοιμητήρια Τσεγκελκιοϊ (Zengelköy)

Ιερός Ναός Αγίας Μαρίας Σχοινουδίου (Dereköy)

Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Εγρικαπού (Eđrikari)

Μαράσλειο Δημοτικό Σχολείο Φαναρίου (Fener)

Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Κανλι) Φαναρίου (Fener)

Μεγάλη του Γένους Σχολή Φαναρίου (Fener)

Πατριαρχικός Ναός Αγίου Γεωργίου, Φανάρι (Fener)

Ελληνορθόδοξα Βακούφια

Ιερός Ναός Παναγίας Χαντζεριώτισσας

Ιερός Ναός Παναγίας Παραμυθιάς Βλαχσαράι Εντιρνεκαπού (Fener Vlahsaray)

Ιωακείμιον Παρθεναγωγείο Φαναρίου (Fener)

Ιερός Ναός Δώδεκα Απόστολων και Σχολείο Φερικόϊ (Feriköy)

Δημοτικό Σχολείο Γαλατά (Galata)

Ιερός Ναός Παναγίας Ταξειδιανής Ίμβρου (Gökçeada)

Ιερός Ναός Αγίας Παρασκευής Χάσκιϊ (Hasköy)

Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου, Κοιμητήριο και Ιερός Ναός Αγίας Βαρβάρας Χάλκης (Heybeliada)

Ιερά Μονή Αγίας Τριάδας (Θεολ. Σχολής) Χάλκης (Heybeliada)

Θεολογική Σχολή Χάλκης (Heybeliada)

Ιεροί Ναοί, Σχολεία και Κοιμητήριο Χαλκηδόνας (Kadiköy)

Ιερός Ναός Μεταμορφώσεως και Δημοτικό Σχολείο Καντίλλι (Kandilli)

Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βελιγραδίου (Belgradkari)

Ιερός Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης, Δημοτικό Σχολείο Υψωμαθειών (Samatya)

Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Υψωμαθειών (Samatya)

Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου Κυπαρισσά Υψωμαθειών (Samatya)

Ιερός Ναός Αγίας Κυριακής, Ιερός Ναός Παναγίας Ελπίδος και Σχολείο Κοντοσκαλίου (Kumkari)

Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου, Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου, Ιερός Ναός Ελευθερίου και Σχολείο Ταυταύλων (Kurtulus)

Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου και Ιερός Ναός Αγίου Ιωάννη Ξηροκρήνης (Kuruçesme)

Ιερός Ναός Αγίου Παντελεήμονος Χρυσοκεράμου (Kuzguncuk)

Ιερός Ναός Αγίου Φωκά, Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου, Κοιμητήριο και Σχολεία Μεσοχωρίου (Ortaköy)

Ιερός Ναός Αγίου Κωνσταντίνου Πασαμπαχτσέ (Paşabahçe)

Ιερός Ναός Θεοτόκου (Παναγίας των Ουρανών) Σαλματόμβρουκ (Salmatomruk)

Ιερός Ναός Αναλήψεως Υψωμαθειών (Samatya)

Ιερός Ναός Αγίου Μηνά Υψωμαθειών (Samatya)

Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου Σαρμασικίου (Sarmaşık)

Ιερός Ναός Αγίας Παρασκευής και Δημοτικό Σχολείο Θεραπειών (Tarabya)

Ιερός Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Αγριδιών (Tereköy)

Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Τοπκαπού (Topkari)

Ιερός Ναός Προφήτη Ηλία, Αγίασμα, Κοιμητήριο και Μικτό Δημοτικό Σχολείο Χρυσούπολης (Üsküdar)

Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Νεοχωρίου (Yeniköy)

Ιερός Ναός Παναγίας Κουμαριώτισσας και Δημοτικό Σχολείο Νεοχωρίου (Yeniköy)

Ιερός Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου και Δημοτικό Σχολείο Γενή Μαχαλέ (Yenimahalle)

Ιερός Ναός Αγίου Στεφάνου, Δημοτικό Σχολείο και Κοιμητήριο Αγ. Στεφάνου (Yeşilköy)

Ζάππειο Παρθεναγωγείο Πέρα (Beyoğlu)

Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου Αγ. Θεοδώρων (Zeytinliköy)

Ιερός Ναός Παναγίας Πρώτης (Kınalıada)

Ιερός Ναός Αγίων Θεοδώρων Βλάγκας (Langa)

Ελληνορθόδοξα Βακούφια των Κοινοτήτων του Χατάι

Ελληνορθόδοξος Ιερός Ναός Αντιόχειας (Antakya)

Ελληνορθόδοξος Ιερός Ναός Αλτινοζού Σαριλάρ (Altınözü Sarılar)

Ελληνορθόδοξος Ιερός Ναός Σελεύκειας (Samandağ)

Ελληνορθόδοξος Ιερός Βακουφικός Ναός Ισκεντερούν (İskenderun)

Ελληνορθόδοξος Ιερός Ναός Ισκεντερούν Αρσουζ (İskenderun Arsuz)

Ελληνορθόδοξος Ιερός Ναός Αλτινοζού Τοκατλικιοϊ (Altınözü Tokaçlıköyü)

Βακούφι του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου της Ιερουσαλήμ

Μονή του Αγίου Γεωργίου, Νεοχώρι (Yeniköy)

Τα ανεξάρτητα Τουρκορθόδοξα Βακούφια⁹¹

Αρμένικα Βακούφια

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Οχάνες Μιρντίς (Surp Ohannes Miğirdis) Νεοχωρίου (Yeniköy)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Αστβαζαζίν Παναγίας (Surp Astvazazin St Mary) και Σχολείο Μακρυχωρίου (Bakırköy)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Χρεστεγκαμπέτ (Surp Hreştegabet) και Σχολείο Βαλατά (Balat)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Αστβαζαζίν Παναγίας (Surp Astvazazin St Mary) Μπεσικτάς (Beşiktaş)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Νικάγκος (Surp Nikagos) Μπέικοζ (Beykoz)

Αρμένικο Καθολικό Γυναικείο Μοναστήρι Αναρατιγκουτιούν (Anarathigutyun) και Σχολείο Πέρα (Beyoğlu)

Αρμένικη Προτεσταντική Εκκλησία Αϊναλί Τσεσμέ (Aynalı Çeşme) Πέρα (Beyoğlu)

Αρμένικη Εκκλησία Οχάνες Γκουμουσιάν (Ohannes Gümüşyan) Πέρα (Beyoğlu)

Αρμένικο Καθολικό Μοναστήρι Μιχταριάν (Mihitaryan) Σουρπ Γκαζέρ (Surp Gazer) και Σχολείο Πέρα (Beyoğlu)

Αρμένικη Εκκλησία Ουτς Χορόν (Üç Horon) Πέρα (Beyoğlu)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Γερίς Μανγκάς (Surp Yeris Mangas) Βαφεοχωρίου (Boğazköy)

Αρμένικη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Σουρπ Αστβαζαζίν Βεραποχούμ (Surp Astvazazin Verapohum) Πριγκήπου (Büyükdere)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Μπόός (Surp Boşos) Βαθύρρακος (Büyükdere)

Αρμένικες Εκκλησίες Χιντίρ Ιλιάς Σουρπ Γκρεγκός (Hıdır İlyas Surp Gregos) Ντιγιαρμπακίρ (Diyarbakır)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Αστβαζαζίν (Surp Astvazazin), Σχολείο Αρακελιάν (Arakelyan) και Κοιμητήριο Εγιούπ (Eyüp)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Γέιγια (Surp Yeğiya) Εγιούπ (Eyüp)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Βαρτανάς (Surp Vartanas) Φερίκιοϊ (Feriköy)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Λουσαβορίτς (Τζερτσις) [Surp Lusavoris (Çerçis)] και Σχολείο Γαλατά (Galata)

Αρμένικη Προτεσταντική Εκκλησία Γκεντικπασά (Gedikpaşa)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Χοβχανές (Surp Hovhannes) Γκεντικπασά (Gedikpaşa)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Αστβαζαζίν Παναγίας (Surp Astvazazin St Mary) και Ορφανοτροφείο Καλφαγιάν (Kalfayan) Χαλιτζιόγλου (Halicioğlu)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Ιστέπανος (Surp İstëpanos) και Σχολείο Χάσκιοϊ (Hasköy)

Αρμένικη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Καρασούν Μανούκ (Karasun Manuk) Ισκεντερούν (İskenderun)

Αρμένικη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Σουρπ Λεβόν (Surp Levon) Χαλκηδόνας (Kadıköy)

Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Τακαβόρ (Surp Takavor), Σχολείο Αραμιάν Ουντζουγιάν (Aramyan Uncuyan) και Κοιμητήριο Χαλκηδόνας (Kadıköy)

91 Το «Αυτοκέφαλο Τουρκορθόδοξο Πατριαρχείο» ιδρύθηκε από το κράτος το 1923 προκειμένου να υπονομεύσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, να βλάψει την οικουμενικότητά του και να δημιουργήσει αντιστάθμισμα. Ο Σελτζούκ Ερενερόλ που χρίστηκε Πατριάρχης από το κράτος, κατέχεσε το 1965 τις εκκλησίες Παναγίας Καφατιανής, Αγίου Ιωάννη των Χίων και Αγίου Νικολάου στο Γαλατά, και στη συνέχεια τις ενέγραψε στο όνομα του «Βακουφίου της Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας» κατόπιν κρατικής συναίνεσης. Με άλλα λόγια, κατέχεσε de jure και de facto εκκλησίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο διεκδικεί την επιστροφή τους. Για περισσότερα, βλέπε Kurbani and Hatemi, 2009, σ. 13.

Αρμένικα Βακούφια

- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Αράκελος (Surp Arakelos) Καντίλλι (Kandilli)
- Αρμένικη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Σουρπ Πιργκίτς (Surp Pirgits) Καράκιοϊ (Karaköy)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Νισάν (Surp Nisán) και Σχολείο Καρτάλ (Kartal)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Κιρκόρ (Surp Kirkor) Καισαρείας (Kayseri)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Κιρκόρ Λουσαβορίτς (Surp Kirkor Lusavorits), Σχολείο και Κοιμητήριο Πρώτης (Kinaliada)
- Αρμένικη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Κοτζά Μουσταφά Πασά Αναρατιγκουτιούν (Koca Mustafa Paşa Anarathigutyun)
- Αρμένικη Εκκλησία Κοτζά Μουσταφά Πασά Σουρπ Κεβόρκ (Koca Mustafa Paşa Surp Kevork), Σχολείο και Κοιμητήριο
- Εκκλησία Παναγίας Κοντοσκαλίου (Kumkari)
- Αρμένικη Εκκλησία Ντισί Σουρπ Χαρουτιγιούν (Dizi Surp Harutyun) Κοντοσκαλίου (Kumkari)
- Εκκλησία Σουρπ Χαρτς (Surp Harç) Ξηροκρήνης (Kuruçeşme)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Κιρκόρ Λουσαβορίτς (Surp Kirkor Lusavorits) Χρυσοκεράμου (Kuzguncuk)
- Αρμένικη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Μαρντίν (Mardin)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Χοβάνες (Surp Hovannes) Ναρλικαπού (Narlıkarı)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Αστβαζαζίν Παναγίας (Surp Astvazazin St Mary) και Σχολείο Μεσοχωρίου (Ortaköy)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Κιρκόρ Λουσαβορίτς (Surp Kirkor Lusavorits) Μεσοχωρίου (Ortaköy)
- Αρμένικο Καθολικό Μοναστήρι Μιχιταριάν (Mihitaryan) και Σχολείο Πανγκαλτί (Pangalti)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Σανντούθ (Surp Sanduth) Ρούμελι Χισάρι (Rumeli Hisari)
- Αρμένικη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Σακίζ Αατζί (Sakiz Ağacı)
- Αρμένικη Ορθόδοξη Εκκλησία Σελεύκειας (Samandağ)
- Αρμένικο Ορφανοτροφείο Καραγκεζιάν (Karagözyan) Σισλί (Şişli)
- Αρμένικο Νοσοκομείο Σουρπ Αγκόπ (Surp Agop) Ταξίμ (Taksim)
- Αρμένικη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Σουρπ Ανντόν (Surp Andon) Θεραπειών (Tarabya)
- Βακούφι της Αρμενικής Εκκλησίας Σουρπ Νικάγκος (Surp Nikagos) και Σχολείου στο Τοπκαπού (Topkarı)
- Εκκλησία Σουρπ Γκαραμπέτ (Surp Garabet) και κοιμητήριο Χρυσούπολης (Üsküdar)
- Βακούφι της Αρμενικής Εκκλησίας Σουρπ Χατς (Surp Harç) και του Κοιμητηρίου στη Χρυσούπολη (Üsküdar)
- Βακούφι του Αρμενικού Νοσοκομείου Σουρπ Πιργκίτς (Surp Pirgits) στο Επταπύργιο (Yedikule)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Τετάος Πατριγκιμέος (Surp Tetaos Patrigimeos) Γενικαπού (Yenikari)
- Αρμένικη Εκκλησία Κουντ Διπό Σουρπ Αστβαζαζίν (Küd Dipò Surp Astvazadzin) Νεοχωρίου (Yeniköy)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Ιστέπανος (Surp İstèpanos) και Κοιμητήριο Αγίου Στεφάνου (Yeşilköy)
- Αρμένικη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Σουρπ Γερουρτουτιγιούν (Surp Yerurtutyun) Πέρα (Beyoğlu)
- Αρμένικη Εκκλησία Μεριεμανά (Ντρασουλάρ) [Meryemana (Drasular)] Κοντοσκαλίου (Kumkari)
- Αρμένικη Εκκλησία Σουρπ Χριπισιμιάνς (Surp Hripsimyans) Βαθύρρακος (Büyükdere)
- Αρμένικες Ορθόδοξες Εκκλησίες Κιρικχάν (Kirikhan)

Εβραϊκά Βακούφια

- Συναγωγή Άγκυρας
- Συναγωγή Αντιόχειας (Antakya)
- Συναγωγή Βαλατά Αχρίδας (Balat Ahrida)
- Εβραϊκό Νοσοκομείο Ορ-Αχαγίμ (Or-Ahayim) Βαλατά (Balat)

Εβραϊκά Βακούφια

Συναγωγή Πέρα (Bevođlu)

Συναγωγή Σεφεραντιμί – Νεβεσαλόμ (Seferadimi- Nevezalom) Πέρα (Bevođlu)

Τουρκικό Εβραϊκό Κοινοτικό Βακούφι Προύσας (Bursa)

Συναγωγή Χασέντ Λεαβράμ (Hased Leavram) Πριγκήπου (Büyükada)

Συναγωγή Μεκόρ Χαγίμ (Mekor Hayim) Τσανάκκαλε (Çanakale)

Συναγωγή Γιουσκέκ Καλντιρίμ Εσκενάζι (Yüksek Kaldırım Eşkenazi) Γαλατά (Galata)

Συναγωγή Μελέμ (Mealem) Χάσκιοϊ (Hasköy)

Τουρκικό Εβραϊκό Βακούφι Καραϊμ (Karaim) Χάσκιοϊ (Hasköy)

Συναγωγή Ισκεντερούν (Iskenderun)

Συναγωγή Χεμντάτ Ισραέλ (Hemdat İsrail) Χαλκηδόνας (Kadıköy)

Συναγωγή Κιρκλαρελί (Kırklareli)

Συναγωγή Μπετ-Γιαοκόβ (Bet-Yaokov) Χρυσοκεράμου (Kuzguncuk)

Συναγωγή Μουσεβί Ετζ-Αχαγίμ (Musevi Etz-Ahayim) Μεσοχωρίου (Ortaköy)

Συναγωγή Σίρκετζι (Sirkeci)

Βακούφια Ασσυρίων

Ορθόδοξος Ναός Παναγίας Ασσυρίων Πέρα (Bevođlu)

Ορθόδοξος Ναός Παναγίας Ασσυρίων Ντιγιαρμπακίρ (Diyarbakır)

Ορθόδοξος Ναός Μαρ Ντόντο (Mar Dodo) Ασσυρίων Ιντίλ (İdil)

Ορθόδοξο Μοναστήρι Ντεϊρουλζαφάρα (Deyrulzafara) και Εκκλησίες Ασσυρίων Μαρντίν (Mardin)

Ρωμαιοκαθολικός Ναός Ασσυρίων Μαρντίν (Mardin)

Προτεσταντικός Ναός Ασσυρίων Μαρντίν (Mardin)

Ορθόδοξο Μοναστήρι Ντεϊρουλουμούρ Μαρ Γκαμπριέλ (Deyrulumur Mar Gabriel) Ασσυρίων Μιντιγιάτ (Midyat)

Ορθόδοξοι Ναοί Μαρ Μπορσούμ (Mar Borsoum) και Μαρτ Σμούνι (Mart Şmuni) Μιντιγιάτ (Midyat)

Προτεσταντικός Ναός Ασσυρίων Μιντιγιάτ (Midyat)

Βακούφια Χαλδαίων

Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Χαλδαίων Ντιγιαρμπακίρ (Diyarbakır)

Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Χαλδαίων (İstanbul) (Κωνσταντινούπολη)

Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Χαλδαίων Μαρντίν (Mardin)

Άλλα Βακούφια

Ελληνική Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Αντιόχειας (Antakya)

Βουλγαρικές Ορθόδοξες Εκκλησίες

Ιερός Ναός Τομρίς Ναντίρ Μουτρί Μερσίν (Mersin)

Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία Γεωργιανών Σισλί (Şişli)

Ιερός Ναός Σβετί Γκορτζί (Sveti Gorci) Αδριανούπολης (Edirne)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ: Κατειλημμένα Μη-Μουσουλμανικά Κοινοτικά Βακούφια στην Τουρκία

Ελληνορθόδοξα Βακούφια
Μονή του Χριστού Αντιγόνης (Burgazada)
Μονή Αγίου Νικολάου Πριγκήπου (Büyükaada)
Μονή Αγίου Γεωργίου Κουδουνά Πριγκήπου (Büyükaada)
Μονή του Χριστού Πριγκήπου (Büyükaada)
Ιερός Ναός Παναγίας Βεφά και Αγίασμα
Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου Εντιρνεκαπού (Edirnekarı)
Μονή του Χριστού Πρώτης (Kinaliada)
Ιερός Ναός Ταξιαρχών Στένης (İstinye)
Ιερός Ναός Αγίας Μαρίνας Κάστρου Ίμβρου (Gökçeada)
Ιερός Ναός Αγίας Βαρβάρας Ίμβρου (Gökçeada)
Μονή Αγίου Σπυρίδωνος Χάλκης (Heybeliada)
Μονή του Χριστού Χάλκης (Heybeliada)
Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου Ποτηρά (Fener)
Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου Θεραπειών (Tarabya)
Αγίασμα Αγίου Θεράποντος
Ιδιαίτερες ή Εξαιρετικές Περιπτώσεις
Ορφανοτροφείο Πριγκήπου (Büyükaada) ⁹²
Ιερά Μονή Παναγίας Καμαριώτισσας Χάλκης (Heybeliada) ⁹³
Δημοτικό Σχολείο Προπόδων Κουρτουλούς (BeYOğlu Yenişehir) ⁹⁴
Κεντρικό Παρθεναγωγείο ⁹⁵
Άλλα Ελληνορθόδοξα Βακούφια
Ιερός Ναός Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστή της Ι.Μ. Αγίας Αικατερίνης του Σινά
Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου Χάλκης (Heybeliada) του Πατριαρχείου της Ιερουσαλήμ
Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου Φαναρίου (Fener) του Πατριαρχείου της Ιερουσαλήμ
Βακούφι του Πέτρου Σοφιανού Υιού Ντούκο στο Φανάρι, περιοχή Ταχτά Μιναρέ, του Πατριαρχείου της Ιερουσαλήμ

92 Το Οικουμενικό Ορθόδοξο Πατριαρχείο επανέκτησε το Ορφανοτροφείο κατόπιν απόφασης του ΕΔΑΔ. Η διαδικασία «απομαζμποποίησης» του βακουφίου βρίσκεται ενώπιον των Τουρκικών δικαστηρίων.

93 Η Μονή παραχωρήθηκε από το Οικουμενικό Ορθόδοξο Πατριαρχείο στο τουρκικό κράτος το 1942.

94 Αρχικά δεν ήταν βακούφι, αλλά κατόπιν δικαστικής απόφασης «μαζμποτοποιήθηκε».

95 Το νομικό του καθεστώς ως βακούφι (κοινοτικό ή μη) είναι αμφιλεγόμενο.

Εβραϊκά Βακούφια

Συναγωγή Αμάσιας (Amasya)

Συναγωγή Αϊδινίου (Aydin)

Συναγωγή Φουλυασόν (Fulyason), Καραμπάς, Βαλατά (Karabas, Balat)

Συναγωγή Σελανικό (Selaniko), Καραμπάς, Βαλατά (Karabas, Balat)

Συναγωγή Περγάμου (Bergama)

Συναγωγή Μπόντρουμ (Bodrum)

Συναγωγή Τσορλού (Çorlu)

2^η Συναγωγή Αδριανούπολης (Edirne)

Μέγα Συναγωγή Αδριανούπολης (Edirne)

Συναγωγή Γκαζιαντέπ (Gaziantep)

Συναγωγή Κιλίς-Γουσουφ Μπιτσάτσο (Kilis-Yusuf Bıçazso) Γκαζιαντέπ (Gaziantep)

Εβραϊκό Κοινοτικό Βακούφι Σαλματόμβρουκ Κωνσταντινούπολης (Salmatomruk, İstanbul)

Συναγωγή Καλ Καντός Μποχόρ Μαρυό Μπινουαμίν (Kal Kados Bohor Maryo Binyamin), Σιλιβρίου Κωνσταντινούπολης (Silivri, İstanbul)

Εβραϊκό Κοινοτικό Βακούφι για το Παλάτι του Κων/νου του Πορφυρογέννητου, Κωνσταντινούπολη

Βακούφι Νεσίμ Λεβί (Λόυ) [Nesim Levi (Loy)], Μπαϊρακλί Σμύρνης

Συναγωγή Λουεμπουργκάς (Lüleburgaz)

Συναγωγή Μύλασας (Milas)

Συναγωγή Ναζιλί (Nazilli)

Συναγωγή Εντεμής (Ödemiş)

Εβραϊκό Κοινοτικό Βακούφι Τεκιρντά (Tekirdağ)

Συναγωγή Τίρε (Tire)

Συναγωγή Τοκάτ (Tokat)

Συναγωγή Ουνκαπάνι (Unkarani)

Συναγωγή Ούρφας (Urfa)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ: Τα μουσουλμανικά βακούφια στην Ελλάδα

ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ	
Τοποθεσία	Βακούφι
Ξάνθη	Το βακούφι Ξάνθης [ενιαίο νομικό πρόσωπο: 10 τζαμιά, 1 σχολείο, 4 κοιμητήρια]
Γενισέα	Το βακούφι Γενισέας [2 τζαμιά, 1 τεκές, 1 σχολείο, 1 κοιμητήριο]
Κομοτηνή	35 βακούφια [16 τζαμιά, 6 κοιμητήρια, 5 μεστζίτ, 8 σχολεία]
1	Γενί τζαμί
2	Εσκή τζαμί
3	Ταμπάκ Χανέ τζαμί
4	Οσμάνιε τζαμί
5	Μεσταναί τζαμί
6	Καγιαλί τζαμί
7	Τεκκέ τζαμί
8	Σερντάρ τζαμί
9	Τζαμί Γενισέας
10	Κιρμαχαλέ τζαμί
11	Κεσικμπάς τζαμί
12	Σεχρεκουστού τζαμί
13	Γενί Σεχρεκουστού τζαμί
14	Αλάν Κουγιού μεστζίτ
15	Κιρμαχαλέ μεστζίτ
16	Σουπουρέν μεστζίτ
17	Αριφχανέ μεστζίτ
18	Γουκσέκ μεστζίτ
19	Τζαμί Καλκάντζας
20	Σοχταλάρ – Χαΐριγιέ
21	Κοιμητήριο Πος – Πος
22	Κοιμητήριο Γενισέας

ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ

23	Κοιμητήριο Καχβετζί
24	Κοιμητήριο Οσμάνιε
25	Κοιμητήριο Μεστανλί
26	Κοιμητήριο Αλάν Κουγιού
27	Σχολή Ινταντιγιέ (Idadiye)
28	2 ^ο μειονοτικό σχολείο
29	3 ^ο μειονοτικό σχολείο
30	4 ^ο μειονοτικό σχολείο
31	Σχολείο Μεστανλί
32	Σχολείο Οσμάνιε
33	Εντιρνεγιολού τζαμί
34	Οικοτροφείο Αρρένων
35	Καντίκιοϊ αρασί τζαμί
Έβρος	Το βακούφι Διδυμότειχου: [1 τζαμί, 1 σχολείο, 2 κοιμητήρια]
	Το βακούφι Αλεξανδρούπολης [1 σχολείο, 2 κοιμητήρια, 1 τζαμί]

Σε κάθε χωριό της Θράκης, υπάρχει ένα τοπικό βακούφι που συχνά περιλαμβάνει ένα τζαμί, ένα κοιμητήριο και ένα σχολικό κτήριο. Υπάρχουν περίπου 250 τέτοια βακούφια.

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ**Ρόδος**

Το Μουσουλμανικό κοινοτικό βακούφι της Ρόδου

“Βακούφι Φετχί” [οικογενειακό/ιδιωτικό]

“Βακούφι Μελέκ Μεχμέτ Πασά” [οικογενειακό/ιδιωτικό]

Κως

Το Μουσουλμανικό κοινοτικό βακούφι της Κω

Σχετικά με τους συγγραφείς

Η **Ντιλέκ Κουρμπάν** αποφοίτησε από το Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Βοσπόρου. Συνέχισε τις σπουδές της στη Σχολή Διεθνών και Δημόσιων Υποθέσεων του Πανεπιστημίου Κολούμπια, απ' όπου έλαβε μεταπτυχιακό τίτλο Διεθνών Σχέσεων (MIA) στα ανθρώπινα δικαιώματα. Απέκτησε διδακτορικό τίτλο σπουδών (JD) από τη Νομική Σχολή της Κολούμπια. Τα έτη 1999-2001, εργάστηκε ως βοηθός Υπευθύνου Πολιτικών Υποθέσεων στο Τμήμα Υποθέσεων Συμβουλίου Ασφαλείας της Διεύθυνσης Πολιτικών Υποθέσεων του ΟΗΕ στη Νέα Υόρκη. Είναι υπεύθυνη του Προγράμματος Εκδημοκρατισμού του Ιδρύματος Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών της Τουρκίας (TESEV) και αναπληρώτρια καθηγήτρια νομικής στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Βοσπόρου. Αρθρογραφεί στο *Agos*, την τουρκοαρμενική δίγλωσση εβδομαδιαία εφημερίδα, για τις μειονότητες, τα δικαιώματα του ανθρώπου και τους εσωτερικά εκτοπισμένους στην Τουρκία, καθώς επίσης για το ευρωπαϊκό δίκαιο μειονοτήτων και δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Ο **Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης** είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη) με γνωστικό αντικείμενο τις μειονότητες, τα δικαιώματα του ανθρώπου και το διεθνές δίκαιο. Έχει εργαστεί για το Συμβούλιο της Ευρώπης, τον ΟΑΣΕ, τον ΟΗΕ και την ΕΕ σε θέματα δικαιωμάτων του ανθρώπου κι εκδημοκρατισμού. Είναι μέλος επιστημονικών και ερευνητικών ομάδων με επίκεντρο τις μειονότητες και τα δικαιώματα του ανθρώπου. Συνδιευθύνει τη σειρά μελετών του Κέντρου Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων στις εκδόσεις Βιβλιόραμα (Αθήνα). Έχει εκδώσει διάφορα βιβλία, άρθρα και μελέτες σχετικά με τα δικαιώματα του ανθρώπου, το διεθνές δίκαιο και τις μειονότητες. Ειδικό ερευνητικό ενδιαφέρον: η νομική θέση των μουσουλμανικών μειονοτήτων/κοινοτήτων στην Ευρώπη, τα ισλαμικά βακούφια και τα ισλαμικά δικαστήρια στην Ελλάδα, οι ελληνορθόδοξες μειονότητες στην Τουρκία και την Αλβανία.

Βιβλιογραφία

Murat Çizakça, 2000, A history of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present, Boğaziçi University Press

Yuda Reyna and Ester Moreno Zonan, 2003, Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın

Yusuf Uluç, 2008ö Vakıflar, (Βακούφια), Hukuku ve Mevzuatı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları

Dilek Kurban and Kezban Hatemi, 2009, The Story of an Alien(ation): Real Estate Ownership Problems of Non-Muslim Foundations and Communities in Turkey TESEV

Umut Özkırımlın and Spyros A. Sofos, 2008, Tormented by History: Nationalism in Greece and Turkey, Hurst & Company

Turgut Tarhanlı, 2002, Cemaat Vakıfları: Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri (Κοινοτικά Βακούφια: Σύγχρονα Ζητήματα και Προτάσεις για Λύση), Istanbul Barosu

Emre Öktem, 2008, “Yeni Vakıflar Kanununun Cemaat Vakıflarına İlişkin Hükümleri Hakkında Uluslararası Hukuk Açısından Bazı Gözlemler,” (Μερικές παρατηρήσεις από την άποψη του διεθνούς δικαίου σε σχέση με τις διατάξεις του νέου νόμου για τα κοινοτικά βακούφια), Essays in Honor of Ergun Özbudun: Vol. II- Constitutional Law, Ankara

Samim Akgönül (επιμ.), 2008, Reciprocity: Greek and Turkish Minorities; Law, Religion and Politics, Istanbul Bilgi University Press

Dilek Güven, 2006, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Stratejileri ve Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları (Τα γεγονότα της 6-7ης Σεπτεμβρίου στο πλαίσιο των μειονοτικών στρατηγικών και πολιτικών της Ρεπουμπλικανικής Περιόδου), İletişim

Ali Tuna Kuyucu, 2005 “Ethno-religious ‘Unmixing’ of ‘Turkey’: 6-7 September as a Case in Turkish Nationalism,” 11(3) Nations and Nationalism, σ. 361-380.

Hülya Demir and Rıdvan Aktar, 2004, İstanbul’un Son Sürgünleri (Οι τελευταίοι εξόριστοι της Κωνσταντινούπολης), İletişim

Baskın Oran, 1991, Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu (Το ζήτημα της Δ. Θράκης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις) (Genişletilmiş İkinci Baskı Bilgi Yayınevi

Michel Hunault, 2009, Freedom of religion and other human rights for non-Muslim minorities in Turkey and for the Muslim minority in Thrace (Eastern Greece), έκθεση, Επιτροπή Νομικών Υποθέσεων και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της ΚΣΣΕ, Doc. 11860

Baskın Oran, 2004, Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, (Μειονότητες στην Τουρκία: Έννοιες, Λοζάνη, Εσωτερική νομοθεσία, Νομολογία, Εφαρμογή), TESEV

Konstantinos Tsitselikis, 2008 “Minority Mobilisation in Greece and Litigation in Strasbourg”, International Journal on Minority and Group Rights 15, σσ. 27-48

Οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που αναφέρονται στην έκθεση είναι προσβάσιμες στην ιστοσελίδα www.echr.coe.int/Judgements.htm